

Н.Валиева

ДИНШУНОСЛИК

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚўЛЛАНМА
сиртки таълим
барча йўналиш талабалари учун

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ КАФЕДРАСИ**

ДИНШУНОСЛИК

ФАНИДАН

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА

(сиртки таълим барча йўналиш талабалари учун)

Муаллиф: Н.Валиева

Масъул муҳаррир: НамДУ “Ўзбекистонда демократик жамият
қуриш назарияси ва амалиёти” кафедраси
мудири т.ф.н Н.Ғофуров

Тақризчилар: т.ф.н, доц. А.Эрқўзиёв
ф.ф.н.кат. ўқт. Н.Зайнобидинова

Техник ходим: М.Мўйдинова

Наманган давлат университети “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” кафедраси Илмий ўқув-услубий кенгашининг 2020 йил 19-февраль қарорига асосан «Диншунослик» (сиртки таълим барча йўналиш талабалари учун) фанидан ўқув услубий қўлланма сиртки таълим барча йўналиш талабалари учун тавсия этилган (7-сонли Баённома).

*Мусулмонлик ҳар биримизнинг
юрагимизда, виждонимизда бўлиши лозим.
Инсон имон эътиқодли бўлса, юртига содиқ
бўлиб хизмат қилса, у ҳақиқий ватанпарвар
бўлади¹.*

Ш.М.Мирзиёев

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасида виждон эркинлигининг конституцион таъминланиши фуқароларда дин ва диний кадриятларга нисбатан адолатли ва ҳолисона муносабатни белгилаш имкониятини яратди.

Янги таҳрирдаги қонун Республикамиз Конституцияси тамойилларига асосланиб, виждон эркинлигини амалга оширишнинг оқилона демократик ечимини топди. Қонун фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни таъминламоқда.

Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган маънавий омиллар тобора биринчи ўринга чиқиб бораётган ҳозирги шароитда халқимизда, хусусан ёшларда дин ва ундаги реал кадриятларга маънавий маданиятнинг бир қисми сифатида қараш шаклланмоқда. Ёшларда миллий ва диний кадриятлар ҳамда динлар тарихини ўрганишга кизиқиш эҳтиёжи ортмоқда. Ҳозирги замон фани ва илғор қарашлари асосида тайёрланган ушбу «Диншунослик» ўқув қўланмаси талабаларга ибтидоий диндан тортиб жаҳон динларигача, уларнинг келиб чиқиши, моҳияти, тарихи, эволюцияси, ҳозирги ҳолати, инсоният ҳаётидаги тутган ўрни ҳақида умумий илмий маълумот беришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси анъанавий ислом дини кенг тарқалган ҳудудлардан эканлигини ҳисобга олиб, бу минтақада VIII асрдан бошлаб ислом ягона ҳукмрон динга айланганлиги сабабли унинг шахс, оила, жамият ҳаётига кириб бориши, маданияти ва маънавиятни бойитишга қўшган ҳиссаси хусусида ёшларни илмий, фалсафий, бинобарин дунёвий билимлар билан кенгроқ, батафсил қуроллантириш кўзда тутилади. Талабаларга ислом маънавияти, миллий ва диний кадриятларни тарихан муштараклиги, уларнинг умуминсоний кадриятларга уйғунлашиши, ҳозирги мустақил Ўзбекистон шароитидаги

¹ Ш. М. Мирзиёев. Ватанимиз тақдир ва келажаги йўлида янада ҳамжихат бўлиб, катъият билан ҳаракат қилайлик. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш даври талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқ. 2017 йил 13 июнь. Миллий тараккист йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 жилд.Т.: Ўзбекистон. 2018

аҳамиятини тушунтириш тавсия этилади. Шунингдек, Миллий ғоя ва ахлоқий маданиятни шакллантиришнинг диний илдизлари изоҳланади.

Миллий ва исломий кадриятларнинг тарихан муштараклиги, уларнинг умуминсоний кадриятлар билан уйғунлашиши каби муаммоларга кўпроқ эътибор қаратилган. Мазкур қўлланма талабаларда дин, унинг турли шакллари, таълимотлари, йўналишлари, мазҳаблари ҳақида илмий хулосалар чиқара оладиган, динийлик ва дунёвийлик"" муносабатларини асосли таҳлил қила оладиган илмий дунёқарашни шакллантиришга қаратилган.

«Диншунослик» ўқув қўлланмаси тайёрлашда Президентимиз Ш. М. Мирзиёевнинг асарларида дин ва виждон эркинлигига доир фикрлардан, А.С.Васильевнинг «История Религии Востока» (М.:1998), И.Н.Яблоковнинг «Основы религиоведения» (М.:1998), «Диншунослик» (А.Мўминов ва бошқалар - Т.: 2004); А.Абдусамедовнинг «Динлар тарихи» (Т.:2004) ва “Диншунослик” бўйича ўқув қўлланмаси Д.Тожибоева тайёрлаган маърузалар матни ва бошқа адабиётлардан фойдаланилди.

1-МАВЗУ: ДИННИНГ МОҲИЯТИ, ТУЗИЛИШИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ. ДИННИНГ ИЖТИМОЙ ҲАЁТДАГИ ЎРНИ. МИЛЛИЙ ДИНЛАР

РЕЖА:

1. Диншунослик фанининг предмети. Диншунослик фанининг мақсади ва вазифалари. Диннинг дастлабки кўринишлари. Дин ва этномаданият тарихи. Дунёқарашнинг тарихий шакллари.
2. Диннинг ибтидоий шакллари. Зардуштийлик: таълимоти ва ахлоқи. “АВЕСТО”-зардуштийлик дининг муқаддас китоби.
3. Миллий динлар. Яхудийлик. Хиндуийлик. Конфуцийчилик. Даосизм.

Диншунослик фанининг предмети. «Диншунослик» диннинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини, унинг ижтимоий, гносеологик, психологик илдизларини, турли хил динлар таълимотининг вужудга келиши ва шаклланишини ўргатувчи фан, таълимот ва ўқув предметиدير. У дастлабки диний тасаввурларнинг пайдо бўлишидан уруғ-қабилла, миллий ва жаҳон динлари пайдо бўлган даврда юз берган жараёни ҳамда жамият тараққиётида дин билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий, ходисаларни, маънавий омилларни - мафкура ва ақидалар, урф-одат ва маросимлар, масжид ва диний ташкилотларнинг талаб ва тартибларини ўрганиш, таҳлил қилишни кўзда тутди. Бугунги кунда бутун инсоният ҳаётига таҳдид солаётган хавф хатарларга қарши жаҳолатга қарши маърифат асосида курашишимиз, динимиз поклигини сақлаш бўйича мамлакатимиз томонидан нуфузли халқаро минбарлардан катор амалий ташаббуслар илгари сурилмоқда. Хусусан бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси сессиясида “Маърифат ва диний бағрикенглик” деган ном билан махсус резолюция қабул қилиш ҳақида билдирган таклифимиз жаҳон миқёсида кенг қўллаб қувватланмоқда².

Дин муаммоларига хос дастлабки ғоялар Марказий Осиёда - деизм, пантеизм ва бошқалар, бу ўлкада яшаган, ижод қилган улуғ алломалар Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ахмад Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайёмнинг ижтимоий-фалсафий карашларида, Ибн Рушднинг “Икки ҳақиқат” таълимотида олға сурилган эди. XVII асрда Бобурнинг набираси Шоҳ Акбар, сўнгра XVIII асрда француз файласуфларининг динга, диний ташкилотларга муносабатлари XIX асрда илмий диншунослик доирасида янги оқим, йўналиш ва назариялар юзага келишига катта тurtки бўлган. Бинобарин, XIX асрда мифологик мактаб (ака-ука Я. ва В. Гримм, М. Мюллер); антропологик мактаб (Л. Фейербах) ва бошқа мактаблар пайдо бўлган. XX асрда диншунослик

² Ш. М. Мирзиёев. Ўзбекистон халқига рамазон табриги. 2018 йил 11 июнь. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2 жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.

янада янги назариялар билан бойиган. Бунда швейцариялик психолог К.Юнг ва айниқса, француз социологи Э.Дюркгеймнинг "коллектив онг" ҳақидаги таълимоти диққатга сазовордир.

Аммо ўша давр диншунослиги динга ўз ижтимоий-сиёсий қарашларини баён этар экан, бу қарашлари диний ташкилотлар манфаатлари билан боғланмаган, мафкуравий жиҳатдан бетараф қилиб кўрсатмоқчи бўлган. Бу уринишларни "асослаш" да турли фалсафий ҳамда ижтимоий назариялардан фойдаланган. Амалда эса илоҳиётга кўпроқ ёндашган.

Олимларнинг диншунослик соҳасидаги изланишлари муҳим хулосалар чиқаришга олиб келган: биринчидан, ҳар қандай дин ижтимоий ҳодиса феномен ҳисобланиб, диний онг ижтимоий онг шакллари билан бирдир; иккинчидан, диний тасаввур ва эътиқодлар жамият тараққиётининг муайян ижтимоий шароитлари таъсирида турли-гуман шакл касб этган; учинчидан, ибтидоий диний тасаввурлардан тортиб жаҳон динларигача бўлган динлар эволюциясини эътироф этиш диншунослик ҳақида тўғри илмий хулоса чиқариш имкониятини беради.

Юқоридаги фикрларга асосланиб, "Диншунослик" предметини қуйидагича таърифлаш мумкин: *Диншунослик кишилик жамияти тарихий тараққиётининг муайян босқичида пайдо бўлган барча дин шакллари билан маънавий, ижтимоий, гносеологик ва психологик илдизларини, уларнинг таълимоти ва маросимчилиги, ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ва ижтимоий функцияларини илмий жиҳатдан ўрганувчи фандир.*

Диншунослик фанининг мақсад ва вазифалари. Диншунослик курсини ўқитишдан 1-мақсад талабаларни дин ва диний таълимотларнинг диний талқинидан ташқари илмий тушунча, таълимот, назария, фалсафий хулосалар билан куруллантиришдан иборат. Бунинг учун ҳозирги замон фани ютуқлари асосида диннинг келиб чиқиши, эволюцияси, ҳозирги ҳолати, инсониятнинг ижтимоий-иктисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида туганган ўрни ҳақида илмий-назарий таълимотлар билан куруллантириш кўзда тутилади.

2-мақсад Ўрта Осиёда, шу жумладаи Ўзбекистонда VIII асрдан бошлаб ислом ягона ҳукмрон динга айланганлиги, халқимиз турмуш тарзига чуқур кириб борганлигини ҳисобга олиб, унинг шахс, оила, жамият ҳаётида туганган ўрни, маданият ва маънавият, санъат ва адабиётни бойитишга кўшган хиссаси хусусида талабаларни илмий-фалсафий билимлар асосида фикр юритишга ўргатилишдан иборат.

3-мақсад талабаларда ибтидоий динлардан тортиб то жаҳон динларигача бўлган динларнинг шакллари, таълимотлари, йўналиш ва оқимлари мазҳаб ва секталари ҳақида умумий илмий тасаввур ҳосил

килиш орқали ўзлари мустақил фалсафий хулосалар чиқара олиш малакасини ҳосил қилишдан иборат.

Юқоридага мақсадларга эришишда И.А.Каримовнинг асарлари, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги янги тақрирдаги қонун, Жиноят, Фуқаролик, Оила, Ёшлар кодексларидаги дин ва виждон эркинлиги ҳақидаги кўрсатмалар, қондалар дастурул амал бўлиб хизмат қилади.

"Диншунослик» фанининг вазибалари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Олий ўқув юрти талабаларига шу соҳада чуқур билим бериш орқали курс доирасига кирган масалаларни таҳлил этишда илмийлик ва объективлик услубини қўлланиб, уларга диний қарашлар таракқиётига, инсон камолотига хизмат қиладиган жиҳатларини ажратиб олиш, мустақил фикр юритиш орқали илмий-фалсафий дунёқарашга асосланган дунёвий иймон ва эътиқодни шакллантириш;

иккинчидан, ибтидоий дин шаклларида торттиб то уруғ, қабила ва миллий динларгача, уларда жаҳон динларининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг ижтимоий, гносеологик ва психологик илдизларини тарихий далиллар асосида ҳар томонлама илмий таҳлил қилиш ва умумлаштириш;

учинчидан, курсни ўрганиш жараёнида диннинг таърифи, тавсифи, диний ва илмий категория (асосий тушунчалар), диннинг моҳияти ва унинг кишилиқ жамияти таракқиётидаги турли босқичларда тутган ўрни; жамиятни, шахсни маънавий камол топтиришда миллий ва диний қадриятларнинг аҳамияти; исломнинг Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон халқлари маданияти ва маънавиятига таъсири каби масалаларни фалсафий таҳлил қилиш;

тўртинчидан, талабаларга ислом манбалари - Қуръони карим, ҳадис, шариат ҳақида умумий илмий тушунчалар бериш, уни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган ватандош бобоқалонларимиз ҳаёти ва ижоди билан таништириш; ҳадисларнинг тарбиявий аҳамиятини кенг ёритиш; тасаввуф таълимотини такомиллаштиришда ҳамюртларимиз ижодини баён этиш;

бешинчидан, ҳозирги даврда мустақил мамлакатимизда виждон эркинлигининг тўлиқ қафолатланганлиги исботлаб бериш, исломдаги реал қадриятларни тиклаш йўлида қилинаётган саъй-ҳаракатларни тавсифлаш, ниҳоят, миллий ва диний қадриятларнинг соғлом авлодни, жумладан талабаларни камол топтиришга багишлаш, уларда илмий дунёқарашни шакллантиришдан иборат.

Диннинг функциялари. Умуман дин, хусусан ислом дини 5 асосий функцияни бошқаради. Булар қаторига компенсаторлик, тўлдирувчилик, интегратив (бираштирувчилик), регулятив (назрат

килувчилик), коммуникатив (алока боғловчилик), легитимовчилик (қонунлаштирувчилик) функциялар киради.

Жамият шаклланишининг дастлабки даврларида пайдо бўлган дин халқлар ҳаёти билан боғлиқ ҳолда ривожланган, мослашган, секин-аста диний тизимни вужудга келтирган. Натижада муайян ижтимоий-иктисодий, сиёсий, маданий, тарбиявий вазифаларни бажаришни ўз зиммасига олган. Бундай вазифалар жамият тараққиётининг юқори босқичларида айниқса яққол кўзга ташланиб муайян қолипга тушиб, ҳар бири махсус коида, ғоя, мафкура, дастур системасига айланган.

Диннинг юқорида қайд қилинган беш функциясининг қисқача таърифи ва тавсифлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, ҳар қандай дин ўз динидагилар учун тўлдирувчи, овутувчи (компенсаторлик) вазифасини бажаради. Масалан, инсонда диний эҳтиёж ҳосил бўлишини олиб қарайлик. У ўз ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият билан бўлган муносабатлари жараёнида шахсий ва ижтимоий эҳтиёж, мақсадларга етишиши кийин, иложсиз бўлиб кўринганда бундай маънавий эҳтиёж вужудга келган. Чунки инсон ҳаётида қувончли ёки ташвишли онларда, орзулар рўёбга чиқиши иложсиз бўлган пайтда инсониятнинг динга эҳтиёжи жамият бўлиб яшаш талабларида бошланган; дин бу ўринда маънавий эҳтиёжни қондирувчи, тасалли берувчилик вазифасини бажарган.

Иккинчидан, динлар ўз таълимот тизимини вужудга келтириб, унга эътиқод қилувчи шахс ва жамоани шу таълимот доирасида саклашга ҳаракат қилади. Буни динларнинг бирлаштирувчилик (интегративлик) функцияси дейилади. Бунда дин муайян ижтимоий, этник ва маънавий ҳаётнинг ўз таъсири доирасида бўлишини кўзда тутди. Масалан, ислом ўтмишда Марказий Осиё халқларининг ижтимоий ҳаёти, ахлоқий муносабатлари, ҳаттоки адабиёт ва санъатига ўз таъсирини кўрсатган. Булар орқали элат ва халқларда турли хил бирлаштирувчи муносабатлар қарор топган.

Учинчидан, дин диндорлар ҳаётини тартибга солиш, назорат қилиш (регулятивлик) функциясини ҳам бажаради. Ҳар қандай динларнинг муайян урф-одат, маросим ва байрамлари бўлиб, уларни ўз вақтида, диний таълим ва талаб асосида бажарилиши шарт қилиб қўйилади.

Тўртинчидан, дин диндорларнинг бирлигини, жамият билан шахснинг ўзаро алоқасини таъминловчи хусусият - алока боғлашлик вазифасига ҳам эгадир. Бунда конкрет бир динга эътиқод қилувчи киши шу диндаги бошқа кишилар билан боғлиқ бўлиш, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб адо этиш кўзда тутилади. Черков, масжид ва диний ташкилотлар диннинг бу функциясини амалга оширишга кўмаклашади, айни пайтда, бу ҳолатни назорат қилади.

Бешинчидан, ҳар қандай дин ижтимоий тизим сифатида муайян чекловларсиз бўла олмайди. Шунинг учун у қонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқади. Бу билан у легитимловчилик-қонунлаштирувчилик функциясини бажаради.

Ҳар қандай диннинг муайян тарихий шароитда бажарадиган функциялари йиғиндиси унинг ижтимоий ролини белгилайди. Диннинг ижтимоий ҳаётга таъсири ҳамма вақт ҳам бир хил бўлган эмас. У вақтга, ўринга, шароитга қараб сезиларли даражада ўзгариб боради.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда исломнинг ўзига хос хусусиятларини тушуниш учун муайян-тарихий шароит, халқнинг ўтмиши, турмуш тарзи, ишлаб чиқариш усуллари, этник хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Ислом ва Куръоннинг вужудга келиши тарихи билан боғлиқ бўлган муаммолар ва уларнинг ечимлари XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб аввало, Шарқ сўнгра Европа исломшунослигида ўрганила бошланган. Европа, Америка исломшунослиги ва Куръоншунослигида олиб борилган тадқиқотларнинг кўпчилиги, аниқ далилларга бойлигидан катъи назар, уларнинг барчаси услубий жиҳатдан чекланган.

Дин тарихида диншунослар диннинг пайдо бўлишини турлича изохлаб келганлар. Унинг пайдо бўлиш сабаблари қадимги дунё диншуносларини қизиқтирган, бинобарин, унга жавоб топишга ҳаракат қилишган. қадимги Хитой, Ҳиндистон ва хусусан, қадимги грек файласуфлари борлиқ тўғрисида фикр юритганларида дин, унинг келиб чиқиши ва моҳияти тўғрисида ҳам айрим ғояларни олға сурганлар.

Диннинг пайдо бўлиши ва ривожланишини илмий асосларда ўрганиш куйидаги: а) объективлик; б) муайян тарихий шароитни ҳисобга олиш; в) илмийлик; г) қиёсийлик; д) умуминсоний кадриятлар билан боғлиқлик, е) дин мавжудлигини, умуман гносеологик, ижтимоий-иқтисодий ва психологик сабабларни ҳисобга олишни тақозо этади.

Ҳозирги замон воқелигининг характерли хусусияти шундаки, жамиятнинг ҳамма томонларига илмий тафаккурнинг таъсири кескин кучаймоқда; унинг ижтимоий таракқиёт омили сифатидаги роли тобора ортмоқда. Фаннинг XX асрдаги муваффақиятлари чиндан ҳам ғоят буюқдир. Улар бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айланиб, инсонга табиат сирларини тобора чуқур англаш имконини бермоқда. Бу йўналишдаги энг муҳим босқич - инсон омили ва унинг маънавий кадриятларига бўлган ижобий муносабатлардир. Талабалар бу имкониятлардан тўла фойдаланиш учун ҳар хил уйдирмаларга, бузғунчилик ғояларига мутлақо ишонмай, илм-фангагина ишонишлари, уни чуқур эгаллаб, шахсий ва ижтимоий ҳаётга татбиқ этишлари лозим.

Ҳозирги вазиятда илмий диншуносликнинг назарий ютуқлари ва мамлакатимиздаги диний ташкилотларнинг ғоявий ва амалий иш фаолиятини ҳисобга олганда, дин ва диндорларга Ўзбекистон давлатининг адолатли муносабати ўрнатилди. Бу ҳол диний ташкилотларнинг ҳозирги ижтимоий тузумга бўлган ҳолисона, дўстона муносабатларига объектив баҳо беришни талаб этади.

Буларнинг ҳаммаси давр талабидан ва келажакдаги масъулиятни ҳис этган ҳолда республикаимизда аҳоли диндорлиги даражасини аниқлаш, диндорлар ва диний уюшмаларнинг жамиятда тутган ўрнини оширмай-тоширмай тўғри талқин этиш ҳамда дин билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг умуминсонийлик тамойилларини тиклаш ва ҳоказолар дин ва диний муассасаларга доир муаммоларга бўлган ҳолисона ёндашишдир. Бу ёндашув кўпёқлама хусусиятга эга бўлиб, мустақил республикаимизнинг ички ва ташқи сиёсатида ҳам ўз аксини топмоқда. Мамлакатимиз Шарқ ва ғарбдаги барча тинчликсевар давлатлар билан уларнинг ижтимоий тузуми, динга муносабатидан қатъи назар, иқтисодий-ижтимоий, маданий алоқаларни кенг йўлга қўймоқда. Ижтимоий, сиёсий ҳаётда диний ташкилотлар фаоллигининг ортиб боришини демократик жараёнда улар ўрнининг мустақамланиши деб қараш мумкин. Аввало диний ташкилотларни давлатдан ажратиш, уларнинг сиёсатдан узоклашувига олиб келади; аммо бу ташкилотларнинг фаолияти муайян маънода сиёсий характерга эга бўлиб келган. Диний ташкилотларга хос ижтимоий, сиёсий фаолликнинг тобора ортаётганини эътиборга олиб, уни икки йўналишда - ижтимоий ҳаётда ва дунёқарашда шахснинг фаоллигини талабаларнинг ошириш талаб этилади. Диний ташкилотларнинг ижтимоий, сиёсий йўналишларда объектив воқеликка ошқора ва ижобий ёндашишлари кенгайиб бораётганлиги анъана тусига кириб бормоқда. Бунга республикаимиз ҳаётига ҳозирги кунда диний ташкилот ва руҳонийларнинг ҳолисона муносабатлари, бераётган ижобий баҳолари жонли шохид бўла олади. Бунда айрим диний ташкилотларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятлари муайян аҳамиятга моликдир. Шунинг учун ҳозирги даврда уларга нисбатан бўлган муносабатларда умуминсонийлик, демократик ҳолислик тамойиллари тикланмоқда. Динга эътиқод қилувчиларга шўролар давридагидек маъмурий-буйруқбозлик тазйиқи ўтказишдан воз кечилди.

Табиат ва жамиятдаги кузатилаётган ҳодисалар моҳиятига кўра ниҳоятда мураккабдир. Табиий ва ижтимоий-гуманитар фанларда буюк муваффақиятларга эришилган ҳозирги замонда ҳам ҳали билиб етилмаган сирли жараёнлар мавжуд. Табиат ва жамиятда ҳамма нарса ва ҳодисалар доим ўзгариб ва ривожланиб боради.

Фан ҳам доим ўзгариб ва ривожланиб борар экан, унда ҳали

ечилмаган янги-янги жумбоқлар, муаммолар юзага келиб туради. Фаннинг ривожланиши йўли ҳам шундан иборатки, табиат ва жамият ҳақидаги билимлар тобора бойиб боради. Кузатилаётган ҳодисаларнинг моҳиятига янада чуқур кириб бораверади. Одамзод ақли табиатда кўп ажойиб-ғаройиб нарсаларни кашф этган, шу билан табиат сирларини ўрганиб боради. Бу жараён ҳозир интенсив тарзда давом этмоқда.

«Диншунослик» фани диннинг гаосеологик ва ижтимоий илдизларини, унинг моҳиятини, келиб чиқиши ва ривожланиб боришини муфассал таҳлил этиб берган. Диннинг психологик илдизи инсон психикасининг хусусиятларига боғлиқ бўлиб, у оламнинг одам онгида инъикос этиши учун қулай имконият яратади.

Динга ишонувчининг рационал ва хиссий элементларини ўз ичига олувчи бу руҳий (психик) ҳолатлари диний ўз-ўзини англаш ва ўзини ўзи ҳис этиш вужудга келиши учун шарт-шароит ва имконият яратади. Бунда муайян ижтимоий, аввало салбий субъектив омилларнинг таъсирида рўёбга чиқиши, амалга ошиши мумкин. Бу омиллар турли хил салбий ҳислар пайдо бўлиши учун сабабдир. Диншуносликнинг вазифаси талабаларга ана шу сабабларнинг салбий оқибатлари олдини олиш, уларни бартараф этиш йўллариини ўргатишдан иборат.

Илмий фалсафанинг инсон ижтимоий муносабатлар мажмуидир, деган қондасига асосланадиган бўлсак, жамиятдаги бирликларни, ҳамкорликларни шакллантиришда ижтимоий омиллар ҳал қилувчи рол ўйнаши, шахс бу омилларнинг қонуний маҳсули эканлиги аён бўлади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар тадқиқотчини жамиятга хос бўлган асосий ҳодисалар хусусиятларини, уларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ва ривожланишини аниқлашга ундайди ва англашга ёрдам беради. Тарихий, ижтимоий усул деб аталмиш бундай ёндашув тарихий этнографик тадқиқотларни олиб боришда ва уларнинг натижаларидан талабаларни хабардор қилишда айниқса яхши самара беради. У ёш авлодда, жумладан талабаларда диний эътиқод ва анъаналарнинг сақланиши ва такрорланишига сабаб бўладиган ижтимоий-психологик омилларни тадқиқ этишда тўғри йўналишни белгилаб олиш имконини беради. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ижтимоий-психологик ҳодисаларнинг хусусиятларини ҳисобга олмай туриб динни тушуниш, изохдаш, тавсифлаш мумкин эмас. Дин маънавий, аниқроғи, ғоявий-маданый омил бўлибгина қолмай, айни вақтда, кўпгина жиҳатлардан ижтимоий-руҳий ҳодиса ҳамдир.

Дин ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар мафкураси ва психологиясининг таркибий қисми, байрам, урф-одат ва маросимдарнинг манбаи бўлиб, жамоа ва гуруҳлар фикрини шакллантиради, шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг дастурларини, кадрият йўналишларини белгилайди. Шу билан бирга, диннинг пайдо

бўлиши ва эволюцияси, муайян жамиятдаги шарт-шароитни ва унинг дастлабки шакллари - тотемизм, фетишизм, анимизм, сеҳргарлик, зардуштийликларни ўрганиш, турли ижтимоий-иктисодий тузумларда диннинг пайдо бўлиш, мавжуд бўлиб туриш сабаблари ва илдизларини ўрганишни ҳам такозо этади.

Диншунослик фанининг амалий аҳамияти. "Диншунослик» курсининг амалий аҳамияти, олий мактаб талабаларининг шу соҳадаги билим доираларини кенгайтириш уларни қизиктирган масалалар юзасидан эркин фикр юритиш ҳамда илмий ва диний таълимотларни ҳозирги фанлар ва талаблар нуктаи назаридан туриб ўрганишдан иборат.

Фалсафанинг бошқа таркибий қисмлари каби "Диншунослик» ҳам дунёқараш билан боғлиқ масалаларни ечиб беришга қаратилган. Бунда у фан-техника тараққиётининг улкан ютуқларига, олам ва унинг ривожланиш қонуниятларига суянади.

«Диншунослик» ўзининг ўрганиш ва илмий текшириш объектига эга. У диннинг пайдо бўлиши, ижтимоий моҳияти ва жамиятдаги ролини тадқиқ қилиш билан бирга диний эътиқодларнинг пайдо бўлиши ва яшаши, уларнинг жамият тараққиётидаги эволюциясини илмий жиҳатдан ўрганади. "Диншунослик» курсининг вазифаси динни фалсафий, табиий-илмий, тарихий ва психологик нуктаи назарлардан ҳар томонлама таҳлил қилишдан ва бу таҳлил берган далилларни умумлаштиришдан иборат. Илмий фалсафа диннинг моҳиятини, унинг ижтимоий, гносеологик ва психологик илдизларини очиб беради; диний қарашлар ва тасаввурларни тарихий нуктаи назардан тавсифлайди, баҳолайди. "Диншунослик"нинг табиий-илмий, инсоншунослик ва ижтимоий-гуманитар фанлар билан ўзаро узвий боғлиқликда ривожланади. Унинг этика, эстетика, тарих, этнография, археология, психология, ҳурфикрлилик ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан мустаҳкам боғлиқлиги диншунослик назариясини бойитади.

«Диншунослик» курсининг Ўзбекистон халқлари тарихи билан узвий боғлиқлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Зеро, Марказий Осиё халқларининг тарихи умуман дин, хусусан ислом тарихи билан узвий боғлиқ бўлиб, фан ва маданият тарихий тараққиётида кейинги минг йилликда ислом таълимотининг таъсири кучли бўлган. Ўзбекистон халқлари тарихи предмети қадимги замонлардан ҳозирги давргача жамият тараққиётидаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланиш босқичларини ўрганса, бу жараённинг барча жиҳатларида мавжуд динларнинг аралашуви, ёхуд кучли таъсири бўлган, хусусан, Марказий Осиё. Халқлари ҳаётида исломнинг кириб келиши ва ҳукмрон мафкурага айланиши бу халқлар тарихида катта из қолдирган.

Олий мактаб талабалари учун янги ўқув предмети сифатида

ўқитилаётган Маданиятшунослик, маданият тарихи ва назарияси билан диншунослик асослари курси ўзаро узвий боғлиқдир. Чунки маданият тарихи билан дин тарихи бир-биридан ажралмаган, аксинча ўзаро таъсир ўтказиб келаётган жараёндир. Бу тарихий тараққиёт ходисаларнинг объективлигини, ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ҳар иккала ўқув предмети учун ҳам аҳамиятлидир. Бир-бирини тўлдирувчи Ўзбекистон халқлари тарихи билан «Диншунослик» ўқув предметлари ёшларни бу соҳадаги зарур билимлар билан қуроллантиради.

«Диншунослик» курси ўқитишнинг яна бир амалий аҳамияти шундаки, мустақиллик туфайли мамлакатимизда бошланган ижобий ўзгаришлар дин тарихига, у билан боғлиқ бўлган маданий меросга ҳолисона объектив муносабатни ўрнатиш имкониятини яратди. Жумладан, янги таҳрирдаги "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонуннинг қабул қилиниши ҳозирги шароитда демократик ва инсонпарвар жамият қураётган Ўзбекистон халқлари ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлиб, ўз натижасини кўрсатмоқда.

Динга, диний ташкилотларга ва диндорларга нисбатан тўғри муносабатнинг қайта тикланиши ҳақиқий виждон эркинлигини амалга оширишга хизмат қилмоқда. Мустақилликнинг ўтган йилларида урушдан кейинги даврга нисбатан бу соҳада кўп ишлар амалга оширилди. Чунончи, қонун доирасида диний ташкилотлар ва жамоалар учун тўлиқ эркинлик, янги диний жамоаларни, жумладан масжид ва мадрасаларни руйхатдан ўтказиш, диний ибодатларни бемалол адо этиш, диний адабиётлар нашр этиш, диний арбоблар ва ташкилотлар фаолиятига муносабатда жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Диний ташкилотларнинг жамоат ташкилотлари, тинчлик ва хайрия ишларида фаол қатнашишдан иборат ҳуқуқ қафолатланди ва рўёбга чиқарилди.

Маданий ва маънавий маросимларни, диний кадрларимизни тиклаш, илм толибларига ўргатишга қаратилган чора-тадбирларни халқимиз кенг қувватлади. Мустақиллигимиз шарофати билан илм-фан, дин соҳасида катта из қолдирган олиму-фозиллар, уломалардан иборат ватандошларимиз Исмоил Бухорий, Аҳмад Яссавий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Фарғоний, Навоий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Абдулла Қодирий ва бошқаларнинг ўтказилган ва бўлажак юбилейларини тантанали нишонлаш ва меросларини ўрганишга кенг йўл очилди.

«Диншунослик» курсининг фалсафа, тарих, этика, психология фанлари билан боғлиқлигидан ташқари бу курс дин социологияси билан ҳам боғлиқ, бўлиб, унинг натижалари муҳим амалий аҳамиятга эга.

Дин ва социологияда муайян аҳоли ўртасида динга, унинг қадриятларига ҳамда ижтимоий ролини аниқлаш мақсадида социологик тадқиқотлар ўтказилади. Бу тадбир социологик тадқиқот методикаси,

сўров варақалари ишлаб чиқилгандан сўнг ишга солинади. Олинган натижалар муайян ҳудудда диний вазиятни, диний онг даражасини, ижтимоий ҳаётдаги ролини аниқлашга ёрдам беради.

Булардан ташқари «Диншунослик» дин антропологияси, дин феноменологияси, дин аксиологияси каби фан тармоқлари ютуқларидан ҳам фойдаланишнинг муайян амалий аҳамияти мавжуддир.

Диннинг дастлабки кўринишлари. Дин тушунчаси ўзбек тилига араб тилидан кириб келган бўлиб, ишонч, инонмоқ маъносини билдиради. Бизнинг фикримизча, дин реал воқеликдаги, ижтимоий ҳаётдаги нарса ва ҳодисаларни табиатдан, жамиятдан ташқарида мавжуд деб ҳисоблайдиган, уларни ўзига хос тарзда акс эттирадиган маънавий эътиқод ва амалнинг бир туридир. *Эътиқод* сўзи ҳам араб тилидан кириб келган бўлиб, чуқур, мустаҳкам ишонч маъносини англатади. Демак, диний эътиқод деганда мустаҳкам, чуқур ишонч, маслак, ишониш тушунилади. Илоҳиёт, яъни диний таълимот нуктаи назардан "дин", "диний эътиқод" тушунчалари жамият, инсон, унинг онги ҳаётнинг маъноси, мақсади ва тақдири уни бевосита қуршаб олган моддий оламдан ташқарида бўлган, уни гўё яратган, айни замонда инсонларга бирдан-бир "тўғри", "ҳақиқий", "одил" ҳаёт йўлларини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий кучга ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қарашлар, таълимотлар мажмуидан иборатдир.

Араб истилочилари Ўрта Осиёни эгаллаб олгандан сўнг исломни жорий қилиш билан ўз ёзувларини таълим-тарбия, одоб-ахлоқларини ва шу билан бирга араб маданиятини олиб келдилар. Исломгача бўлган динлар билан боғлиқ ёзувларни, тоат-ибодат буюмларини йўқ қилишган. Ибодатхоналар ўрнига масжидлар қурилган, араб алифбосига асосланган ёзув киритилган. Давлат тили, илмий тил асосан араб тили ҳисобланган. Бу ҳақда Беруний ўзининг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида ёзишига кўра, Хоразмда араб лашкарбошиси кутайба исломгача бўлган дин билан боғлиқ ёзувларни яхши биладиган ва ўз билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, бу ёзувларни бутунлай йўқ қилиб юборган³.

Исломгача "дин" сўзининг ўрнига "тангри йўли", "унга ишонч" иборалари қўлланилган бўлса керак. Туркий элатларнинг исломгача бўлган диний эътиқодларига биноан "тангри" бутун оламни, инсонни яратган, "юксаклик", "энг баланд", "баҳайбат" деган маъноларни ҳам англатган.

Муайян иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва ғоявий сабабларга кўра диний дунёқарашлар тўла ҳукмрон бўлган шароитларда қар қандай илғор табиий, илмий, жумладан, фалсафий қарашлар ҳам диний

³ Каралсин: Беруний. "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар". Танланган асарлар, Т. I – Б. 72.

қарашларни, уларнинг мавжудлик сабабларини, моҳияти масалаларини четлаб ўта олмаган; лекин уларнинг дин ҳақидаги қарашлари руҳоний ва уламоларнинг расмий қарашларидан жиддий фарқ қилган. Биз бу вазиятни Форобий ва Берунийнинг динга бўлган муносабатларида кўришимиз мумкин.

Форобийнинг динга муносабати асосан унинг "Фозил шахар аҳолиси ҳақида китоб" рисоласида баён қилинган. Унинг фикрича, дин ҳам фалсафа каби воқеликни ўрганишга қаратилган, Бу фалсафа моддий оламни билиш, сабаб, оқибат боғланишларини аниқлаш орқали ўрганеди. Дин эса воқеликка бу услуб билан эмас, балки тасвир (образли), рамзий, мажозий, қиёсий тасаввурлардан фойдаланиш орқали эътиқод қилишга чакириш йўли билан ёндашади. Демак, дин воқеликни, сабаб ва оқибат боғланишларининг моддий асосини ўрганмасдан изохлашга киришади. Айни замонда воқеликни фалсафий билиш, ўз моҳиятига кўра, диний билишдан устивордир.

Берунийнинг динга муносабати унинг "қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" ва "Ҳиндистон" асарларида баён қилинган. Унинг фикрича, дин ҳам билим бўлиб, бундай билим воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни далиллар орқали исботлаш билан ўрганиш мумкин бўлмаган жойда қўлланилади. Диний билим исботсиз эътиқодга, илмий билим эса далиллашга, исботлашга асосланади. Берунийнинг ўзи эса буткул далилларга асосланган билимлар билан шугулланган. У моддий олам ҳақидаги илмий масалаларни ҳал қилишда диннинг таъсирини чеклашга интилган. Форобий ва Беруний динга бундай ёндашишлар орқали илмий билимни дин таъсиридан халос этишга ғоят ўринли ҳаракат қилганлар. Улар динга эмас, унга сингиб қолган мутаассибликка қарши чиққанлар.

Илмий билимларга асосланган дунёвий ишончли, ҳақиқий таълимот оламнинг мавжудлик сабаблари масаласида диний қарашлар билан келишмаса-да, аммо инсонни, унинг ижтимоий фаолияти, маънавий ва ахлоқий қадриятларини ўрганишда минглаб йиллар мобайнида унинг бағрида қўлга киритилган билим, тажриба, уларнинг ҳозирги кундаги ижобий аҳамиятини асло рад қилмайди. қолаверса, дин бағрида шаклланган маънавий, жумладан ахлоқий қадриятларнинг вужудга келиш сабаблари, уларнинг кишиларга ижобий таъсирчанлик масалалари илмий жиҳатдан ўрганиш ва бу маънавий-ахлоқий қадриятлардан фойдаланиш кўпроқ аҳамиятга эга бўлмоқда.

Ибтидоий одамлар ҳозирги даврдаги сингари тўла шаклланган диний системага эга бўлмаган. Уларда бошланғич диний тасаввурларгана бўлган, холос. Диннинг ана шундай ибтидоий шакллари уруғчилик тузуми шаклланаётган даврда найдо бўлган.

Ибтидоий одамларнинг диний эътиқодлари тотемизм, анимизм,

фетишизм, шомонлик, магия (сеҳргарлик) шаклларида тарқалган; уларнинг элементлари ҳозирги замон динларида ҳам учрайди.

Тотемизм - ҳиндлар тилидаги "О тотем" (унинг уруғи) деган сўздан келиб чиққан. Тотемизм ибтидоий ғоят содда диний эътиқоднинг бир тури бўлиб, қадимги замондаги уруғ-қабила аъзоларининг муайян бир ҳайвон, ўсимлик билан ғайритабиий алоқаси, яқинлиги, қон қариндошлиги бўлган деб, бу ҳайвон ва ўсимликларни муқаддаслаштиришдан иборатдир. Тотемизмнинг муайян кишилар гуруҳининг табиат, бинобарин, ташқи муҳит билан боғлиқлигини ифодаловчи дастлабки шаклларида эди. Ҳар бир қабила ёки уруғ ўз шароитини ҳамда имкониятларини кўзда тутиб, баъзи ҳайвонларни овлар ва улар ҳақида етарли маълумотларга эга эди. Бундай ҳайвонларни яқиндан билиш уларнинг уруғ билан яқинлиги ёки қон-қариндошлиги бўлса керак, деган тасаввурни келтириб чиқарган. Натижада баъзи ҳайвонлар, қсийнчалик эса ўсимликнинг баъзи навлари ҳам муайян уруғ аъзоларининг аجدоди-тотемидир, деган тасаввур шаклланишига олиб келган. Шу боисдан кейинчалик уруғ аъзолари тотемнинг "ёрдамига" кўз тикканлар, уни муқаддаслаштириб, ўз ҳомийлари деб ҳисобланганлар, сеҳр йўли билан унга таъсир қилишга уринганлар. Тотемга сажда қилинган, у ҳимоя қилинган, эъзозланган, уни отиб ўлдириш, истеъмол қилиш ман этилган. Фақат айрим ҳолларда, яъни тантанали кунгарда тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни махсус расм-русмга риоя қилинган ҳолда истеъмол қилиш мумкин бўлган. Урут аъзоларида шундагина тотемнинг куч-қуввати кишиларга ўтади ва у келгусида ҳам уругаинг ҳомийси бўлиб қолади деган тасаввур бўлган.

Тотемизм эътиқодлари туб австрияликларда кенг сақланганлигини уларнинг уруғлари номларидан пайқаш мумкин. Улар уруғларни конкрет ҳайвонлар (кенгру, оқ хўкиз, қора хўкиз каби ёки айрим ўсимликлар) номи билан атаганлар.

Тотемизмнинг элементларини ҳозирги динларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, ҳиндуизм динида фил, сигир, маймун, илон қабилар муқаддас ҳайвонлар ҳисобланган. Ўзбекларда қалдирғоч, мусича, лайлак, кўк қаргани муқаддас қушлар деб эъзозлаш ҳам тотемизмнинг кўринишларидан биридир. Марказий Осиё халқларида, шу жумладан ўзбекларда мучалга қараб вақт ҳисобини чиқариш тотем эътиқоди билан боғлиқдир. Масалан, ота-боболаримизда одамларнинг ёшини яъни туғилган кунидан бошлаб қанча яшаганлигини мучал орқали, муайян ҳайвон номлари билан аталган йил ҳисобидан келтириб чиқариш одати бўлган.

Мучал мўғул, хитой ва бутун туркий халқларда кенг тарқалган йил ҳисоби бўлиб, унда йил ойлари 12 ҳайвон номи билан аталади: сичқон

(муш), мол (гав), йўлбарс (паланг), куён (харгўшт), балиқ (наҳанг), илон (мор), от (асп) кўй (гўсфанд), маймун (ҳамдуна), товук. (мурғ), ит (сак), тўнгаз (хўк) шулар жумласига киритилган.

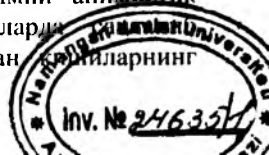
Халқимида, айниқса мусулмонларда тотемнинг элементларидан бўлган мучалга эътиқод қддиш ҳали ҳам. қисман давом этмокда.

Анимизм - (лотинча - анимус - жон, рух демақдир) қадимги замон динларидан бири, киши руҳининг мавжудлигига ишонишдан иборат. Анимизм табиатдаги буюмларни илоҳийлаштиради, ҳар бир жисмда рух бор, танадан ташқарида ҳам жон бор, деб ҳисобланади.

Анимистик тасаввурлар барча халқдар тарихидаги динларда жон ва рух ҳақидаги тушунчаларнинг шаклланишида маълум рол ўйнаб келган. Анимизм ҳар бир кишида унинг ҳаёти ва онгининг манбаи бўлган жон бор, деб талқин қилган. Дастлабки анимистик тасаввур жонни соя ёки нафас билан айнан, деб билар эди. Масалан, Шимолий Америка халқларида соя билан жон, қадимги арабларда жон билан қон, Гренландияда эса нафас олиш билан жон битта ном билан аталади. Анимизм одамда олам ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш, предмет ва ҳодисалар хусусиятларини чуқур ўрганиш, жон ва руҳларнинг тирик одамлар сингари қобилятга эга деган фикрлар пайдо бўлиши муносабати билан таркиб топган. Шу даврда жоннинг ўлмаслиги ҳақидаги тасаввур пайдо бўлган. Чунки қадимги одамлар ўз таналарининг тузилиши тўғрисида тўлиқ бир тушунчага эга бўлмай, ҳаттоки уйқу ва туш кўришининг сабабларини ҳам изоҳлай олмаганлар. Шундан сўнг ибтидоий одамлар инсон танасини бошқарадиган қандайдир алоҳида бир куч бўлиб, одам ўлгандан сўнг у куч, яъни жон танадан чиқиб кетади деган тасаввур ҳосил бўлган. Натижада жоннинг танани тарқ этгандан кейинги фаолияти қандай кечиши ҳақида ўйлай бошлаганлар. Ибтидоий одамлар ўзларини табиатдан ажратиб қўймаганлар. Шунинг учун улар ўзлари билан бир қаторда ҳайвон, ўсимлик, ҳатто меҳнат қуроллари, кейинчалик, сув, ўрмон, момақалдирик ва бошқаларда ҳам жон бор, деган тасаввурларни келтириб чиқарганлар. Буни фанда гилозоизм деб атайдилар.

Жон ва руҳларга ишониш барча динларга хосдир. Диндорларнинг фикрича, жон барча кишиларда бўлиб, худо энг олий рух ҳисобланади. Одам ўлгандан сўнг танадан чиқиб кетадиган жон бор, деган тасаввур чуқурлаша борган. Демак, одам ўлганда жон чиқиб кетиб, яшай бсрар экан, унинг ўзи абадий яшайди деган тушунча пайдо бўлган. Абадий рух тўғрисидаги тасаввур ана шу йўсинда шаклланган. Руҳларга ишониш арвоҳларга ишонишни келтириб чиқарган.

Жон ва руҳларнинг ўлмаслиги ҳақидаги қадимий анимистик тасаввурларнинг элементлари ҳозирги барча динларда ҳам мавжуд бўлиб келмокда. Масалан, диндорлар тасаввурларида ўлган руҳларнинг

арвоҳини йўклаш, уларни тирик одамлар сингари ҳамма нарсадан хабардор, деб тушуниш мавжуд. Шу туфайли жон ва руҳларга атаб қурбонлик, хайр-худойи қилиш, садақа бериш одатлари ҳамон учраб туради. Баъзан мурдани кийимлари билан дафн этиш, ёнига сув, овқатлар қўйиш одатлари ҳам анимизмнинг кўринишидир. Ўзбекларда арвоҳлар ҳақидаги тасаввурлар, уларни эслаб пайшанба окшоми арафасида чирок ёқиш, кабрстонларга бориб қуръон сураларидан ўқиш анимизмга бўлган эътиқоднинг шакллари.

Фетишизм - (фетиш - француз тилидаги "фетико" - ясалган тумор, бут, санам деган сўзлардан олинган) моддий буюмларда ғайритабиий хусусиятлар борлигига ишониб, жонсиз нарсаларга сиғинишдир. Ибтидоий одам онгида ҳар хил моддий буюмлар - тоғ, қоя тош, дарахт, кейинчалик турли ҳайвонларнинг суяги, пати, тумор, санам ва ҳоказоларда ғайритабиий кучлар бор, деган тасаввур пайдо бўлган. Ўзлари вужудга келтирган бундай кучларга ўзлари сиғина бошлаганлар. Ибтидоий дин шаклларида бири бўлган фетишизм барча халқларда диний тасаввурлар шаклланиши билан узвий боғлиқдир.

Фетишизм политеистик (кўп худолик), ҳатто монотеистик (якка худолик) динларида ҳозиргача сақланиб келмоқда. Масалан, христианларда крестга (бутга) сиғиниш, исломда эса турли ўсимлик турларини - седана, кўзтикан, қалампирмунчок, аччиқ қалампир, исириқ, чилонжийда, дарахтлардан - ёнғок, чинор, арча ва бошқалар мукаддаслаштирилиб, бошқа буюмларга, шу жумладан одамларга таъсири ёки ёрдами бўлиши мумкин деган тасаввур пайдо бўлган. Бундай хусусиятни тоғ-тошларга, турли буюмларга ҳам хос деган ғайритабиий фикрлар шаклланган.

Фетишизм диний ибодатнинг ажралмас қисмидир. Ҳозирги вақтда баъзи соддадил, мутаассибларнинг турли тумор, кўзмунчок, ва ҳоказоларни тақиб юришлари, дарахтларга латта-путталарни осилиши, исчиқариши шундай жисмларни илоҳийлаштириш, уларнинг мўъжизавий кучига ишониш фетишизмнинг диний эътиқоддаги энг характерли кўриниши ва қолдигидир.

Шомонизм - ибтидоий жамоа тузуми емирилиши даврида пайдо бўлган анимистик эътиқод ва ибодатнинг кенг доирасига қирадиган қадимги диний эътиқодлардан бири. Унинг ўзига хос хусусияти - кишилар орасида турли руҳлар билан муносабатда бўла оладиган шомонлар қобилиятига ишонишдир. Шомонларга, шунингдек, келажакни олдин айтиб бериш, касални даволаш, ўлганларни охиратга узатиш, табиатда хоҳлаганча ўзгартишлар қилиш каби хусусиятлар ҳам хосдир. Ўтмишда шомонларнинг руҳ билан алоқаси шомон дўмбираси ёки мўъжизавий мусиқа ижросида турли расм-русумларни бажариш жараёнида жазаваси тутиб, холдан тойганча бажарилган. Шомонизм

Ўтмиш динлар сарқити сифатида баъзи ҳолларда учраб туради.

Магия (сеҳргарлик) - инсонга, хайвонга ёки табиат ҳодисаларига ғайритабиий йўл билан таъсир кўрсатиш мақсадида бажариладиган хатти-ҳаракатдир.

Сеҳргарлик ҳаракатининг шакллари турлича бўлиб, улар турмушнинг ҳар хил соҳаларида қўлланилган. Муҳаббат магияси, даволаш магияси, ишлаб чиқариш магияси, душманни енгиш магияси каби сеҳргарлик ибодат ва ҳаракатлар анча кенг тарқалган. Меҳнат билан боғлиқ бўлган магик қаракатлар ибтидоий одамлар ҳаётида алоҳида ўрин эгаллаган, яъни улар тирикчиликка керак бўлган нарсаларни топишдан олдин шу буюм ёки ҳодисага боғлиқ бўлган магик ҳаракатларни бажарганлар.

Ишлаб чиқариш муваффақиятига бағишланган сеҳргарлик ҳаракатлари, ишлаб чиқариш характериға қараб, турли шаклларда ва ҳар хил мақсадларда ўтказилар эди. Бундай ҳаракатлар ибтидоий жамоа аъзоларининг умумий манфаати йўлида қилинар эди.

Ибтидоий жамоа ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг даражаси, пастлиги, кишилар ҳаётининг уруғ ва қабила муносабатлари тор доираси билан чекланганлиги, табиат кучлари олдидаги ожизлик диннинг илк шаклларида ўз инъикосини топган. Бу ожизлик ибтидоий одамнинг содда, юзаки тасавурларига асосланган сохта, сеҳргарлик усулларни қўлланишга мажбур этган. Ожизлик, қадимги одамларнинг ҳар доим мўъжизага ишониш билан ҳаёлдагана мақсадга эришишига мадад берган.

Ибтидоий динлардаги ҳаёлий инъикос маҳсули бўлган тоғ, сув, бўрон қуёш, момақалдирик худоси каби тасавурлар турли-туман бўлса-да, улар олий ва паст табақаларга ажратилган эмас. Бундай ажратиш жамият тараққиётининг кейинги босқичларига ўтилгандан сўнг юз бера бошлади.

Жамият тараққиётига мос равишда ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ўзгариб, ривожланиб борган. Ишлаб чиқаришни ташкил этувчи ва бошқарувчи кучлар - кишилар ҳам табақаланишда давом этган, дунёқарашлари кенгая борган.

Дин ва этномаданият тарихи.

Маълумки, диний онг ижтимоий онг шаклларидан бири бўлиб, унинг мавжудлиги ҳам ижтимоий борлик билан белгиланади. Кишиларнинг ижтимоий, маънавий ҳаёти моддий асосга (базисга) боғлиқ. Ижтимоий ҳаёт жамият билан табиат орасидаги бирликнинг муайян кўриниши бўлган ҳукмрон ишлаб чиқариш усулининг тараққист даражасига асосланади. Демак, ижтимоий борлик, бир томондан, жамият билан табиат орасидаги бирликни, иккинчи жиҳатдан, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатни камраб олади. Диний онг

ижтимоий онг шаклларида бири сифатида ана шу муносабатнинг муайян шаклларида инъикосидир.

Ижтимоий борлиқ кўп шакллarga эга бўлган мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Шундай экан, унинг инъикоси ҳисобланган ижтимоий онг ҳам турли шакллarga, жумладан, диний онгга бўлинади. "Дин" атамаси қадимий сомит ва яҳудий тилларидан келиб чиқиб, шу холида араб тилига ўтган. Ҳозирги пайтда "дин" атамаси орқали муайян дунёқараш, ҳис-туйғу, тасаввур ва урф-одатлар асосида одамлар, уларнинг уюшмалари, ва маросимлар, халқлар ва миллатларнинг яқинлашуви, маънавий, жумладан ахлокий қарашлардаги ҳамфикрлик англашилади. Ислom нуктаи назаридан дин "Аллоҳ йўли" дир. Диний иймон ва эътиқод эса шу йўлнинг тўғрилиги, ҳақлигига ишончдан иборат бўлган руҳий ҳолатдир.

Диндор ўз тасаввурида ўзининг тоат-ибодатга оид ҳаракатлари орқали илоҳий куч билан бевосита алоқа боғланиш ўрнатади. Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлганлиги учун улар диннинг элементлари (қисмлари) деб аталади. Бу таркибий қисмлар бир-бирлари билан узвий боғлиқдир; диннинг мавжудлиги бу таркибий қисмларнинг ҳаммасини такозо қилади. Диннинг таркибий қисмлари орасида диний онг, диний тасаввурлар етакчи ўрин эгаллайди. Бинобарин, диний маросимлар, диний психология, диний бирлашмалар эса диний тасаввурларни мустаҳкамлайди ва узок даврларда яшаши учун хизмат қилади.

Диний онг бир бири билан боғлиқ, ўзаро муайян даражада ижобий мустақил бўлган диний мафкура ва диний психикадан иборат. Диний мафкуранинг вужудга келиши ва шаклланиши синфий жамиятда рўй берган ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиши ва бунинг натижасида вужудга келган дастлабки қоҳинлар, кейинчалик руҳонийлар фаолиятлари билан боғлиқ. Улар ўз ғоявий фаолиятларида диний мафкурани яратадилар ва буни асослаш, тарғиб қилиш билан шугулланадилар.

Диний психология - руҳий ҳолат булиб диний мафкурадан анча олдин вужудга келган. У оддий диндорларнинг ҳис туйғулари бштан боғлиқ одатлари, кайфиятларидан ташкил топади. Диний мафкура диний психик ҳолатни ғоялар билан мустақкамласа, буниси диний мафкурани ҳис туйғулар, одатлар воситасида чуқурлаштиради. Диний мафкура ҳамма вақт ҳам диний психик ҳолатлар билан тўла мос келавермайди. Ҳозирги даврда оддий диндорларнинг хатти-ҳаракатларидаги ислomга хос бўлган ибтидоий динларнинг қолдиқлари бунга мисол бўла олади. буларга пол очириш, кинна солдириш, иссиқ-совук қилдириш, ва ҳ. к. лар қиради.

Диннинг таърифи, унинг таркибий қисмлари, диний онг даражаларини билишнинг илмий, амалий аҳамияти шундаки, у кишилар ҳаётидаги диний ва диний бўлмаган ҳаракатларни бир-биридан фарқдаш, уларга алоҳида-алоҳида ёндашиш имконини беради.

Дин билан идеалистик фалсафа кўп жиҳатдан бир бирига яқин туради. Ҳар иккаласи моддий оламнинг мавжудлигини, унинг пайдо бўлиш сабабларини шу моддий оламдан ташқарида деб билади.

Динда оламни яратувчи худо ёки худолар ҳисобланса, идеализм "мутлак ғоя", "дунёвий рух", "дунёвий ақл" ва шу каби маънавий омилларни моддий оламдан устун қўяди. Айни вақтда, булар бир-бирларидан жиддий фаркланадилар. Динда олдин эътиқод, сўнг мантиқ бўлса, фалсафий идеализмда олдин мантиқ, сўнг ишонч илгари сурилади.

Жамият моддий ҳаёт шароитларининг таъсири остида вужудга келган дин тарихий ва ижтимоий ҳодисадир. У ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида, маълум бир сабабларга биноан вужудга келган.

Ғайритабиий кучларга ишониш шаклидаги дастлабки диний қарашлар уруғчилик тузумининг илк даврларида, яъни бундан тахминан 50-70 минг йиллар илгари пайдо бўла бошлаган. Улар қаторига табиатдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, барча нарса ва ҳодисалар қудратли ва сеҳрли кароматга эга деган тасаввурлар билан боғлиқ. бўлган тотемизм, анимизм, фетишизм, магия, яъни сеҳргарлик кабилар кирган. Диннинг мазкур ибтидоий шакллариининг элементлари ҳозирги замон жаҳон динларида ҳам ҳамон сақланиб келмоқда.

Диний онг, диний тасаввурлар жамиятнинг ижтимоий-иктисодий тузумининг характериға мувофиқ равишда келиб чиққан ва ривожланган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиши даврида «политеистик, яъни кўп худоликка асосланган динлар пайдо бўлган. Ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалариға хусусий мулкчилик келиб чиққач, бир неча уруғ, қабила, элат, халқларни бирлаштирган йирик давлатлар вужудга келгач, яқка худолик тўғрисидаги диний тасаввур ва таълимотлардан иборат бўлган монотеистик динлар вужудга келган. Улар қаторига милоддан олдинги VI-V асрларда Марказий Осиёда шаклланган зардуштийлик, буддавийлик, яҳудийлик, кейинчалик вужудга келган христианлик, ислом киради. Ҳозирги даврда жаҳон халқлари эътиқод қилаётган барча монотеистик динларда политеизмнинг тасаввурлари қисман бўлсада сақланиб келмоқда.

Барча жаҳон динлари қатори ислом руҳонийлари ҳам жамият аъзоларини маънавий жиҳатдан поклаш, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, муруват сингари умуминсоний қадриятларнинг қайтадан тиклашга ёрдам бермоқда. Бу ёрдам ўз навбатида ҳозирги даврда диннинг

регулятив функциясининг аҳамияти тобора кучайиб бораётганлигидан, дин ижтимоий тараққиёт билан ҳамоҳанг бўлишга интинаяётганлигидан далолат бермоқда.

Ислом шариати ва тариқати асосида шаклланган мусулмон ҳуқуқида инсон ҳулк-атворининг барча томонлари қамраб олинган; хусусан унда мусулмонлар бир-бирини кўрганларида самимий саломлашишлари, ҳар бир ишни яхши ният билан бошлашлари, катталарни ҳурмат қилишлари, кичикларга нисбатан иззатда бўлишлари уқтирилган. Бу этномаданиятни шаклланишига олиб келган.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани сингари маънавий, жумладан ахлоқий нуқсонлар ҳукм сураётган ҳозирги даврда исломнинг меҳр-шафқат, муруват, саховат, одабийлик, ҳалоллик хусусидаги панд насиҳатларидан умуминсоний кадриятлар сифатида фойдаланиш ғоят ўринлидир. Зеро ҳаётимизнинг маънавий жабҳалари қайта қурилаётган ҳозирги даврда исломнинг регулятив функциясининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Хусусан Ўзбекистон мусулмонлари идораси турли хилдаги хайри эҳсон, саховат жамғармаларини ташкил этиб, хожатмандларнинг дардига малҳам бўлмоқда. Шўролар даврида вайрона ҳолатига келган маданий ёдгорликларни ва тарихий обидаларимизни давлат маблағлари ва умумхалқ ҳашари йўли билан таъмирлаш ишларини олиб бормоқда.

Ислом, унинг дунёвий вазифаларини ҳам бажарадиган руҳонийлари асрлар мобайнида жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, фан, маданият, маорифини ўз назорати остида ушлаб, тарихий анъаналар, инсонларнинг турмуш тарзига катта таъсир ўтказиб келган. Яна у исломга эътиқод қилувчи турли миллат ва элатларга хос ижтимоий табақалар вакилларининг Аллоҳ олдидаги тенглигани тан олган ва уларни ягона худонинг бандалари сифатида тенглаштирган. Бу диний таълимотларнинг умумийлигини мустаҳкамлаган ҳолда ижтимоий муносабатларнинг мавжуд системасини сақлаш функциясидир.

Ҳокимиятни бошқаришда диндан восита сифатида фойдаланиш қадимда қам бўлган. Масалан, дастлабки халифаликларда ҳали сиёсий, ҳарбий ва диний ҳокимият халифаларнинг қўлларида бўлган; Бухоро амирлиги, Хива ва кўкон хонликларида ҳам ҳокимият араб халифалиги ёхуд Туркия султонининг гўёки ўринбосарлари бўлган амир ва хонлар қўлида эди. Ўрта Осиёлик амирлар ва хонлар сиёсий, ҳуқуқий, диний ва иқтисодий ҳаётни ўзларича бошқариб борганлар. Халқ оммасига улар ўзларини худонинг ердаги сояси, деб ташвиқот қилиб, ҳокимиятни муқаддаслаштирганлар. "Амир сояи худо хасб" деган ибора шунда пайдо бўлган.

Исломнинг ҳаётга жорий этилишида унинг ихтиёрида бўлган маориф ва мусулмон ҳуқуқи шариат катта рол ўйнаган. У ўз

ихтиёридаги барча воситалар ёрдамида ҳукмрон тузумни мустаҳдамлашга уринган. Ягона тилда ёзилган муқаддас ёзувларда айтилган фикрлар асосида, ягона тилда тоат-ибодат ишларини олиб бориш барча мусулмонларни бирлаштирган. Барча динларнинг арбоблари ўз динларини бирдан-бир тўғри дин деб тарғиб этганлар.

Марказий Осиё халқлари тарихий тараққиётида турли диний ғоловурлар, диний тизимлар бўлиши билан бирга, уларнинг ўзига хос миллий кадриятлари ҳам ривожланиб, диний кадриятлар билан уйғунлаша бориши халқларнинг этномаданиятини шаклланишига ҳам олиб келган.

Динларнинг пайдо бўлиши, қарор топиши ва қайта тикланишининг гносеологик, ижтимоий ва психологик илдизлари мавжуддир. Унинг илдизлари ўзаро алоқадорликда бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида уларнинг эгаллаган ўрни ҳам, одамларга таъсир даражаси ҳам гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб туради; бу илдизлар туфайли дин тарқалиб, қарор топиб, амал қилиб, гоҳ авж олиб, гоҳ заифлашиб туради. Масалан, ҳозирги даврда умумбашарий (глобал) муаммолар, чунончи озик-овқат етишмаслиги, хом ашё камайиб бораётганлиги, энергия танқислиги, аҳолининг тез кўпайиб бораётганлиги, термо-ядро уруши хавфи кучаяётганлиги, атроф-муҳитнинг тобора ифлосланаётганлиги, экологик вазият, яъни ахлоқий бузилиш (сиёсий, диний экстремизм, террорчилик, коррупция, ўғарлик, талончилик, бузғунчилик ва х. к., тобора кўпроқ таҳдид, хавф-хатар тугдирмоқда.

Дин кишилар ўртасидаги муайян муносабатлар ва бу борада диний ташкилотларнинг фаолиятдан ҳам иборатдир. Диннинг ҳамма таркибий қисмлари сингари диний муносабатлар ва диний ташкилотлар фаолияти ҳам ижтимоий вазиятлар билан белгиланади. Буларнинг фаолияти нисбий мустақилликка эга бўлиб, кишиларнинг воқеликка бўлган муносабатига муайян даражада ижобий ёки салбий таъсир этиб туради.

Диний тушунчалар, тасаввур ва кайфиятларга мослашиб, буларнинг бевосита таъсири натижасида вужудга келадиган диндорлар ўртасидаги алоқадорлик ва диний жамоа, уюшма ва ташкилотларнинг фаолиятлари диний муносабатлар деб аталади. Бундай муносабатлар ижтимоий, гоъвий, мафкуравий муносабатларнинг турлари бўлиб, муайян дунёқарашни шакллантиради, пироварди-оқибатда ишлаб чиқариш муносабатларининг маҳсули ҳисобланади.

Жамиятда диний муносабатлар алоҳида мавжуд бўлмайди; ижтимоий муносабатларнинг бошқа турлари, чунончи сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, маънавий муносабатлар, меҳнат жараёнлари билан узвий боғлиқдир; бир-бирини озиклантириб туради.

Диний муносабатлар, биринчидан, ҳар бир диний жамоа, уюшма, ташкилотлар орасидаги, иккинчидан, диний ташкилотлар ўртасидага ва учинчидан, ташқи муносабатлар доирасидаги алоқаларга бўлинади. Бу алоқаларнинг объекти ва субъекти диний жамоалардир, улар диний эътиқодга асосланган дунёқарашга эга бўлган кишилар бирлигининг муайян шакли ва диний уюшманинг бошланғич элементидир. Бу бирликнинг асосий белгилари куйидагича:

1) диний эътиқод, мақсад ва вазифалар бирлиги; 2) диний маросимлар ва ундан ташқаридаги фаолиятларнинг бирлиги; 3) этник бирлик туйғуси; 4) жамоа аъзолари орасидаги ўзаро тақсимланган мавқе ва вазифаларнинг бирлиги.

Диний жамоаларнинг тузилиши анъаналар ва урф-одатлар, кукук ёки умумий дастурлар, қоида, фатволар бидан белгиланади. Булар махсус мезонлар сосида расмий ва норасмий гуруҳларга: "жамоа кенгаши", "руҳонийлар", "қавмлар" ва "ваъзхонлар" га, диний ва ҳўжалик, молия ишлари билан шуғулланувчи гуруҳларга бўлинади.

Муайян шароитларда диний жамоа кўшничилик, қишлоқ ва маҳаллачилик жамоасига мос келган. Бунда диндорлик даражаси юқори ва чуқур бўлади. Жамиятнинг тараққий этиши жараёнида ижтимоий муносабатлар тармокланади. Унда шаҳарнинг мавқеи ортиб борган сари турли ахлоқий ва миллий гуруҳлардан ташкил топган ишлаб чиқариш жамоалари ҳосил бўлган ва кўпайиб борган сари диний жамоалар мустақил тус олган. Ҳозир ҳам шундай. Масалан, исломда дастлабки мусулмон жамоаси 622 йили Мадинада муҳожирлар ва ансорлардан иборат ҳолда ташкил топган. Кўп ҳолларда диний бирлик географик жойлашиш жиҳатидан этник бирликка мос келгани учун дин этник миллий бирлик маъносини ҳам англатган. Исломдаги мавжуд қонунларга биноан 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқаро диний жамоа аъзоси бўла олади. Бундай жамоа камида 100 мўминдан иборат бўлиши лозим, акс ҳолда диний гуруҳ деб ҳисобланмайди. Диний уюшмалар фаолияти ўз аъзоларининг яшаётган жойи билан чекланади. У ихтиерий ва мустақил ташкилот бўлиб, моддий жиҳатдан ҳам ўз-ўзини таъминлайди. Диний ишларни бошқариш, диний мол-мулк ва пул маблағлари билан боғлиқ вазифаларни бажариш, ташқи алоқаларни йўлга қўйиш учун диний уюшма аъзолари ўз орасидан ижроия органини сайлайди. Диний ташкилот бу динга ишонувчиларнинг ва диний жамоаларнинг уюшмасидир.

Ўрта Осиё халқлари исломгача эътиқод қилган зардуштийликда диний қараш ва тасаввурлар дунёвий ишларга фаол муносабатда бўлишга чақирилган. Хусусан, бу динда чорва молларини боқиш, деҳқончилик билан шуғулланиш диндорликнинг асосий белгиси, вазифаси даражасига кўтарилган. Такводорликнинг асосий белгиси

чорвага, оилага эга бўлиш ва дон экишдир. Дон эккан киши такводорлик уруғини экади. Бунга ихлос қўйиш 10 минг марта ибодат килиш билан баробар, юзлаб курбонлик килишга тенг деб ҳисобланган. Бу зардуштийликнинг ғоят муҳим ижобий томони эди.

Бу даврдаги кишиларнинг дунёқараши ўзига хослиги билан ажралиб туради. Зеро, улар фақат диний тасаввур ёки кўрсатмалар билан чекланмасдан табиатга, ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ҳам ўз қарашларини йўналтирганлар.

Марказий Осиё⁴ халқлари шаклланиш тарихининг мураккаб ва ўзига хос томонлари мавжуддир. Бу вазият уларнинг диний эътиқодларида ҳам дунёқарашларирда ҳам ўз аксини топган. Бу тарихий жараённинг мазмунини диннинг қадимги шакллари ва элементлари, зардуштийлик, монихейлик, буддизм, христианлик, яҳудийлик ва исломдан ташкил топган динларнинг тарихи ташкил қилади. қайд килинган бу динлар Марказий Осиё халқлари тарихида олдинма-кетин ўрин олган.

Бу ҳудуд халқларининг дастлабки манзилгоҳдари Фарғона водийси тош даврида, яъни эрамизгача бўлган 1 млн. - 500 мингинчи йилларда вужудга кела бошлаган. Куйи палеолит давридаёқ (эрамизгача бўлган 10 минг йиллар) бу ерларда Тешиктош, Шеробод ва бошқа маконлар) маънавий маданиятини шаклланганлигини ифода этувчи қояларга ўйиб тасвирланган расмлар, ҳайкалтарошликнинг энг оддий турлари пайдо бўла бошлаганди. Ибтидоий одамлар ўсимлик ва ҳайвонларнинг рамзий ифодаларини ҳаёлий тарзда ўзаро бириктирган, уйғунлаштирган; бу илк бадиий асарлар воқеликни инсоннинг реал ва ҳаёлий ўзлаштиришларини ўзида ифода этган; шу билан бирга булар диний қарашларнинг ҳам дастлабки дунёқарашларни ҳам вужудга кела бошлаганлигани билдирган. Кейинчалик, неолит даврида "муқаддас" ҳайвонларга, она-худого бағишланган ҳайкаллар, тоат-ибодатлар, диний урф-одатлар билан боғлиқ буюмлар пайдо бўла бошлаган.

Синкретизм⁵ фақатгана инсон томондан воқеликни ҳақиқий ва ҳаёлий тарзда ўзлаштиришнинг мураккаб кўринишида ўзаро уйғунлашганлигини, бирикканлигини ифодаламайди. У қадимги одамларнинг тафаккурини ҳам узлуклилик ва узлуксизлик хусусиятини, уни аниқ буюм ва ҳодисалар орқали ифода этилишини ҳам билдиради. Ушбу нуқтаи назардан ёндошилганда фетишизм-айрим нарса ва ҳодисаларда ғайритабiiй хислатлар, сифатлар бор деб билиш диний тасаввурларнинг энг қадимги шакли бўлиши мумкин деган фикрга

⁴ Марказий Осиё атамаси орқали ҳозирги пайтда 5 жумҳурия – Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистон республикалари тушунилмақда.

⁵ Синкретизм - юнон тилида олинган сўз бўлиб, бирор нарса, шодисанин дастлабки, бир-биридан ажралмаган, қоршиқ ҳолатини аңглатади.

борамиз. Ҳар қандай нарса ва ҳодисалар-тош, ёғоч, ғор, булоқ, дарахт хоҳ табиий бўлсин, хоҳ инсон меҳнати орқали яратилган сунъий бўлсин, барибир, фетиш сифатида кўриниши мумкин. Кўзmunчок, тумор ва бошқа шу кабиларни тақиб юриш одатлари Марказий Осиёнинг деярли ҳамма халқлари орасида ҳозир ҳам учраб туради. Бирок, шуни ҳам назарда тутиш керакки, айрим ҳолларда тумор, кўзmunчок, муқаддас ёзувлар диний хизматлар билан бир қаторда бадиий жиҳатдан ҳам муайян вазифаларни бажарганлар. Улар маҳаллий халқларнинг айрим тарихий маданий аъёнларини ҳам ифода этган. Ана шулардан бир тури аниматизм диний тасаввурларнинг ўзгариб бориши ва таракқиёти нуқтаи назаридан фетишизмга нисбатан юқорироқ босқичдир. Ҳозирга қадар бизнинг сўз бойликларимизда аниматизмга ҳос бўлган қарашлар билан боғлиқ бўлган сўз бирикмалари учрайди. Бунга "ёмғир келяпти", "куёш чиқяпти", "тонг отяпти" кабилар мисол бўлади.

Шундан сўнг нарса, ҳодисаларни бутун мавжудотларни "иккилантириш", нъни уларнинг инсон кузига кўринмайдиган "жони", "руҳ" мавжудлиги ҳақида дуалистик тасаввур шакллана борган. Бундай тасаввурларни инглиз тарихчиси, элшуноси Э.Тайлор анимизм - табиатдаги нарса ва ҳодисаларни бошқариб борадиган жон ва рухларнинг гўё мавжудлигига ишонч деб атаган.

Шарқ халқларининг қадимги диний қарашларида самовий жисмларга, ҳодисаларга итоат қилишлар ҳам кенг ўрин олган. Бу борада юлдузлар ҳаракатига кенг ўрин берилган. Марказий Осиё халқларининг «Тангри» га ишониши, самовий жисм ва ҳодисаларни муқаддаслаштиришлар билан боғлиқ қадимги бир қанча диний тасаввурларнинг ўзаро уйғулашувининг натижасидир. Кўпгина туркий халқларда Тангри худо сифатида осмонга, ерга, ойга нисбатан ҳам қўлланилган. Бу вазият осмон, ер, сув, тоғ худоларини у даврларда бири-биридан ажратилмаганлигидан далолат беради. Шарқ халқлари орасида аждодлар, рухларига сиганишлар, улардан мададлар кутишлар, ер, инсон саломатлига учун фойдали бўлган чашма ва булоқларни муқаддаслаштиришлар, улар билан боғлиқ қурбонликлар қилишлар ҳанузгача учраб туради. Тоғ баландликлари, доvonлари, сўкмоқлари билан боғлиқ рухдар энг кучли ва қудратли рухдар ҳисобланган. Улар шарафига бағишланган тош буюмлари, муқаддас тепаликлар, сунъий тўсиқлар, айрим ҳолларда эса хом ғишлардан қурилган гумбаз том билан ёпилган махсус иншоотлар барпо қилинган. Одатда булар атрофига тоғ эчки ва қўйларининг шохлари териб қўйилган, узун таёкларга бир тутам жун, латта, пахта ва ёввойи қўтосларнинг думлари осиб қўйилган. Ҳозирда ҳам бундай "муқаддас жойлар"да, гарчи ҳеч ким дафн қилинмаган бўлса ҳам, мазорлар деб аталаверади. Булар исломга гарчи зид бўлади, ислом билан боғлиқ маросимчилик, тоат-

ибодатларнинг таркибий қисмига айланиб қолган. Диннинг қадимий шаклларига она худо (Онахит) билан боғлиқ тасаввурлар ҳам киради. Она худо ҳосилдорликнинг, мўл-кўлчиликнинг рамзий ифодаси, оила ўчоғини, янги ёш авлоднинг ҳомийси ҳам ҳисобланган. Ўзбеклардаги Анбар она, кирғизлардаги Умой энелар шулар жумласига мансубдир. Дехқонларда "Бобо дехқон" ҳақидаги тасаввур ҳам шулар қаторига киради.

Ўрта Осиё халқларининг илк қарашлари тарихи тотемистик қарашлар билан ҳам боғлиқдир. Бу қарашлар асосан йиртқичларни муқаддаслаштириш орқали намоён бўлган. Муайян инсонлар гуруҳлари ҳайвон туридан келиб чиққан деб фараз қилиш тотемистик қарашларнинг асосий мазмунидир. Масалан, ит, бўри, кийик ёки буғу, бургутлар туркий халқларнинг бош тотемлари ҳисобланган. Улар муайян уруғларнинг асосчиси ва ҳомийси деб билинган. Энеолит даврига келганда эса (эрамыздан 3-5 минг йилларга) сопол идишларда ўсимликлар, буюмлар, геометрик шакллари эмас, тоғ эчкиси ва қўйлар аждаҳоларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Шунга кўра қадимги одамлар ёввойи ҳайвонларни бу дунёда эмас, балки ўзга дунёда - ғайритабиий мавжудотлар, худолар, рухлар дунёсида яшайдилар ва одамлар билан худолар орасидаги боғланишларда воситачилик вазифасини бажарайдилар, деб тахмин қилганлар. Чунончи, туркман халқларининг афсоналарига кўра бургут одамлар учун эмас, балки эчкилар ва уларнинг болалари учун ёмғирни ёғдиради. Қозоқларда туғиши яқинлашган ва янги туққан аёлни ёвуз рух ҳисобланган "алвасти" дан асрашда бургутдан фойдаланиш ҳақидаги тасаввурлар сақланиб қолган. Ўзбек ва тожик халқларининг миллий бош кийими - дўппиларда кушларнинг, жумладан, мусичанинг тасвири учрайди, деярли ҳамма ерларда болаларни кўз тегишлардан, бало-қазолардан сақлаш мақсадида уккининг пати ва панжаларидан, кўзмунчоклардан фойдаланилган. Бу ҳол чорвадорларда ҳам учрайди. Дунё халқларида кенг тарқалган кушларни, айниқса сувда сузадиганларини эъзозлаш, инсон вафотидан сўнг унинг жони, руҳи куш шаклида инсон танасини тарқ этади деб ҳисоблаш; хоразмликларда ва тоғли туманларда яшовчи тожикларда ҳам учрайди. Тожикистоннинг узоқ тоғли вилоятларидан бирида яшовчи элатлар кабутарларни ханузгача инсон руҳи деб қараб, уларга озор бермайдилар, истеъмол қилмайдилар, эъзозлайдилар. Марказий Осиё халқларининг илк диний қарашларида туя ва отларни муқаддаслаштириш кенг ўрин олган. Бу жараён эрамыздан олдинги даврларда кўчманчилик турмуш тарзи ва у билан боғлиқ хўжалик ишларининг шаклланиши туфайли янада ривожланган. Эрамызнинг III-IV асрларидан бошлаб 300 йилдан кўпроқ давр мобайнида қадимги Бухорода зарб этилган тангаларда, гарчи турли-туман кўринишларда

бўлса ҳам, туянинг тасвирлари чоп этилган. Марказий Осиё халқларининг диний қарашларида бундай ҳайвон шаклларидаги муқаддаслаштиришларнинг қолдиқлари узоқ даврлар мобайнида сақланиб қолган. Чунончи, бу вазият Сиёвуш (бу "қора айғир от, тойча" маъносини англатади) билан боғлиқ қарашларда ҳам ўз ифодасини топади. Бу ўша давр кишиларида муайян дунёқарашни акс эттирган.

Фетишизм, анимизм ва бошқа шу кабилардан иборат бўлган қадимги халқларнинг илк диний қарашлари уруғчилик тузумининг емирилиши ва унинг ўрнида синфий табақавий жамият ташкил топиши жараёнида ўзгариб борган. Овчилик билан боғлиқ, сеҳргарлик, афсунгарлик ва тотемистик хислатларга эга бўлган қараш ва ҳаракатлар, кейинчалик руҳлар ёки шайтонлар ҳақидаги тасаввурларга, ҳамма нарса ва ҳодисаларни, одамларни иккилантиришга, яъни бир-бирига нисбатан мустақил моддий ва рухий томонлари бор деган қарашларни вужудга келтирган. Шайтонлар ҳақидаги қарашларнинг вужудга келиши, дин тарихидаги муҳим ҳисобланган босқич, кўп худоликнинг (политеизм) мавжудлиги билан ўзаро туташиб кетган. Марказий Осиё халқларининг пари, жин, шайтон, аждаҳо, дев, алвастилар ҳақидаги тасаввурлари озми-кўпми бир-биларига анча ўхшашдир. Бу ғайритабиий кучлар ўзларининг хислатлари, одамларга бўлган муносабатларига кўра, шартли тарзда уч гуруҳга бўлинади: биринчи гуруҳга одамларга ҳомийлик килувчи, айна вақтда уларга зарар ва хасталик ҳам келтирувчи бўлиб, уларни зарар-заҳматидан кутулиш ва раҳм-шафқатига эга бўлиш учун ис чиқариш, қурбонлик орқали халос бўлиши мумкин деб ҳисобланган руҳлар киради. Буларга мазорларда яшайдиган арвоҳлар, руҳлар, ўт-ўчоқлар билан боғлиқ диний тасаввурлар ва маросимлар мисол бўла олади. Иккинчи гуруҳга, инсонларга зиён келтирувчи ҳисобланмиш алвасти, ажина, дев, аламон, саркиз, олмоз кабилардан иборат бўлган рухий, ғайритабиий кучлар киради. Учинчи гуруҳга эса, инсон билан ўзига хос тарзда жинсий муносабатда бўла олади деб тушунилган парилар киради. Ҳозирда ҳам баъзи туманларда буларга бағишланган махсус маросимлар ўтказилади. Чунончи, жониворлар сўйилади, холвайтар, қатлама ва ҳоказоларга ўхшаш маросимчилик таомлари тайёрланади.

Юқоридаги тасаввурлар пайдо бўлган даврлардан бошлаб сеҳргарлик вужудга кела бошланган. Бунинг асосий белгиси айрим одамлар сеҳргарлар инсонлар билан руҳлар ўртасидаги муносабатларда воситачилик вазифасини бажара оладиган хислатларга эга деб ишонишдир. Махсус кийим кийган, чилдирма ушлаган ва бошқа турли нарсалар таққан сеҳргарларнинг халқ ўртасида ракс тушиб ва жазавога кириб руҳлар билан "алоқа боғлаши" ва улардан маълум йўл-йўриқ олиши сеҳргарликнинг асосий маросими ҳисобланган. Сеҳргарлар

асосан рухий, асаб касалликлари билан оғриган кишиларни "даволашган", каромат кўрсатиш билан шуғулланишган. Каромат мўъжиза кўрсатишни ва сеҳргарларларнинг айрим вазифаларини яна бир алоҳида тоифадаги кишилар азайимхон, шомон, дуохонлар ҳам бажаришган. Сеҳргарлик бир қанча диний тартиб ва усулларни ўзига хос равишда "пайвандлаган".

Касалликларни сеҳргарлик усули билан даволашга уринишлар ханузгача Марказий Осиё халқлари орасида учрайдиган ибтидоий турмуш тарзининг энг турғун бўлагидир.

Диний тасаввурларнинг дастлабки шакллари мавжудлик давриданок диний ишонч, тоат-ибодат, афсунгарлик, сеҳргарлик, жодугарлик ўз мақсадларига, йўналишларига кўра яхши ва ёмонларга ажратилган; кишиларни ё овчилик, ё алоҳида малака, билимни талаб қиладиган бошқа ҳунар билан, боғлиқ бўлган турларга бўлинган. Сеҳргарликнинг асосини хавф-хатардан сақлашга қаратилган махсус ҳаракатлар (дуо ўқишлар, ҳар хил ирим-сирим билан боғлиқ ишлар) ташкил қилган.

Кишилиқ жамиятининг илк босқичларида; тоат-ибодатлар билан боғлиқ ижтимоий ҳаётда жамоанинг, уруғнинг ҳамма аъзолари бир хил шаклларда қатнашганлар. Чунки бу босқичларда уруғдош ва қабилadoшлар орасида ижтимоий тенглик ҳукм сурган. Кейинчалик уруғчилик-қабилачилик тузумининг емирилиш даврида, масъул кишилар учун махсус жойлар, руҳонийликни касб-ҳунар қилиб олган кишилар тоифаси (қоҳинлар, сеҳргарлар ва бошқалар) вужудга келган.

Диний тасаввурларнинг илк шакллари Марказий Осиё халқларининг дунёқарашида ўзига хос даражада шаклланиб кейинги диний қарашларининг таркибий қисмларида тарихий шароитлар таъсирида ўзгарган ҳолда сақланган: уларнинг санъати, маданияти ва турмушига ҳам муайян даражада таъсир кўрсатган. Жамият тараққиётининг кейинги босқичларида миллий ва жаҳон динлари вужудга келиши билан диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг дунёқарашида қадимий тасаввурлар ўрнини янги диний таълимотларга асосланган қарашлар секин-аста эгаллай бошлаган.

МИЛЛИЙ ДИНЛАР. ЯХУДИЙЛИК, ҲИНДУЙЛИК, КОНФУЦИЙЧИЛИК, ДАОСИЗМ.

Кишилиқ жамияти тарихида дин шакллари турли-туман бўлган. Аммо ҳар қандай дин муайян, конкрет тарихий шароит ва ижтимоий муносабатларга мувофиқ ҳолда пайдо бўлган, ўзгарган ҳамда ривожланган. Дин шаклларини шартли равишда учта асосий гуруҳга бўлиш мумкин: уруғ-қабил динлари, миллий динлар ва жаҳон динлари.

Уруғ-қабил динларида кишиларнинг табиат билан бўлган муносабатлари, ишлаб чиқаришга оид фаолиятлари (овлаш, овқат излаш

ва тўплаш) билан бир вақтда уларнинг ибтидоий ташкилотчилик хусусиятлари ҳам акс этган. Уруғчиликнинг илк даврларида табиат диний эътиқоднинг асосий объекти ҳисобланган. Ўша давр кишилари қайси географик минтақада яшаншари ва қандай турдаги меҳнат билан шуғулланишларига боғлиқ ҳолда буюм ва ҳодисаларнинг турли жиҳатларини илоҳийлаштирганлар. Масалан, ов билан шуғулланувчи қабилалар учун ҳайвонларнинг турли зотларига сиғиниш, деҳқончиликнинг ғоят содда шакллари билан шуғулланувчилар учун эса ўсимликлар ва самовий жисмларга сиғинганлар.

Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққий қилиб, ижтимоий муносабатлар такомиллаша борган сари кишилар онги ҳам ўса борган. Даврлар ўтиши билан кишиларнинг табиат ҳодисаларига муносабатлари ҳам ўзгара борган. Инсоннинг табиатдаги тайёр маҳсулотларни йиғиб-териб ва ов қилиб тирикчилик ўтказишдан деҳқончилик ҳамда чорвачилик билан шуғулланишга ўтиши жамиятда эркаклар роли оша боришига олиб келган.

Матриархат (она уруғи ҳукмронлиги) дан патриархат (ота уруғи ҳукмронлиги) га ўтилиши ва бу асосда вужудга келган янги ижтимоий муносабатлар диний тасаввурларда ҳам ўз аксини топган. Натижада эркак худолар ҳақидаги тасаввурлар биринчи ўринга чиққан. Урф-одат ва маросимларни уюштириш ва бажариш ҳам эркакларнинг иши бўлиб қолган. Шу тариқа аждодларга, уруғ, қabila бошлиқларига сиғиниш кучая борган. Диний мифологиядаги ота худо қабилга ҳаёти ва фаолиятида энг қудратли ҳомий ҳисобланган.

Ибтидоий жамоа тузумининг емирилган ва синфий табақаланиш бошланган даврда худолар ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиши улар билан боғлиқ бўлган урф-одат ва маросимларда ҳам муайян ўзгаришлар бўлишига олиб келган. Деҳқончилик билан шуғулланадиган қадимий халқларда халок бўлиб, қайта жонланадиган мавжудот худоларига сиғиниш, ер, сув, самовий жисмларни илоҳийлаштириш, шулар билан боғлиқ бўлган қурбонлик килиш маросимлари пайдо бўлган.

Аммо ибтидоий жамоа тузуми даврида дин жиддий ўзгаришларга учраган бўлса ҳам, муайян бир тизимга айлана олмаган. Уруғ-қabila динларига хос диний ибодат-маросимлар Осиё, Африка, Жанубий Америка ва Океанияда яшовчи бир қднча халқларда ҳозиргача мавжуддир. Шунингдек бу дин шакллариининг элементлари ҳозирги замон миллий ва жаҳон динларида ҳам учрайди.

Миллий динлар деб, одатда, бир миллатга мансуб халқлар эътиқод қиладиган динлар тушунилади. Бундай динлар шаклланишининг дастлабки ва энг сўнги даврларини бир-биридан фарқлаш лозим. Дастлабки миллий динлар кулдорлик жамиятида вужудга келган бўлиб, одатда, политеистик, яъни кўп худолик динлари бўлган. Масалан,

кадимги грек дини кўп худоликнинг ўзгинасидир. Зевс-пансион (кадимги грек тилида - бош худо) ҳисобланиб, бир укаси денгиз худоси, иккинчи укаси-ер ости подшолиганинг худоси ҳисобланар эди. Шунингдек, муҳаббат ва гўзаллик маъбудаси, уруш худоси, куёш худоси ва санъат ҳомийси ва бошқа яна бир қанча худолар бўлган. Худди шунга ўхшаш кадимги яҳудийлар диннинг худоси - Яхве ҳам кўп худолиликнинг яққол намунасидир.

Қулдорлик жамиятидаги дастлабки миллий динларнинг ўзига хос яна бир хусусияти охираат тўғрисидаги тасаввурнинг пайдо бўлиши ва унга ишонишдир. Аммо бу даврда бундай тасаввурлар ҳали тўла шаклланимаган эди. Улар кейинги даврларда ривожланган. Бу даврда қурбонлик қилиш кенг расм бўлиб ҳатто мажбурий маросимлардан бири ҳисобланар эди. Худолар йўлида мева-чева, ноз-неъматлардан тортиб, уй ҳайвонларининг барча турларигача, қадим замонларда эса ҳатто одамлар ҳам қурбон қилинар эди. Миллий динлар ривожланишининг сўнгги даврларига келиб одамлар ўрнига ҳайвонлар қурбон қилина бошланган. Шу билан бирга охираат ҳақидаги тасаввурлар кенг тарғиб қилинарди.

Миллий динлар элат-миллат динлари деб ҳам юритилади. Чунки улар уруғ-қабилла динларидан фаркли равишда синфий жамият қарор топиши ва шаклланиши даврида вужудга келган ва ривожланган. Бинобарин, улар аввало элатнинг сўнгра, миллатнинг шаклланишини ўзларида акс эттирган.

Миллий динларда тасаввур қилинган худолар миллий худолар ҳисобланиб, ибодат-маросимлар асосан муайян элат еки миллатникигагина мос тушар эди. Бинобарин, бу хилдаги кадимги динлар миллий давлат характерида бўлиши билан бошқа дин шаклларида ажралиб тураган.

Энг сўнгги даврнинг миллий динларига қуйидагилар қиради: хиндуизм, жайнизм, сикхизм, даосизм, конфуцийлик, синтоизм ва иудаизм (яҳудийлик).

Ҳиндуизм - ҳозирги Ҳиндистонда тарқалган дин шаклидир. У эраמידан олдинги динлар - брахманизм ва ведизмнинг эволюцияси натижасида эрамининг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб шаклланган. Шу даврдан бошлаб хиндуизм ҳукмрон динга айланган. Ҳозирги вақтда Ҳиндистон аҳолисининг ўрта ҳисобда 80 дан ортиқроқ фоизи хиндуизмга эътиқод қилади. Ҳиндуизм синкретик дин бўлиб, турли эътиқодлар, урф-одат ва маросимлар, маҳаллий диний эътиқод ва қарашларнинг мураккаб комплекси сифатида воқе бўлиб, уруғ-қабилла динлари элементларини, брахманизм, буддизм ва жайнизмнинг асосий ғояларини қамраб олган. Ҳиндуизм ўзининг ягона ташкилотига эга эмас.

Ҳиндуизм инсоннинг туғилганидан то вафот этишигача бўлган

хукук ва вазифаларини белгалаб ва чеклаб қўяди. Шунинг учун унда маросимчиликка кенг ўрин берилган. Ҳиндуизм кишиларнинг ижтимоий тенгсизлигани оклайди ва абадийлаштиради, руҳнинг бўлмаслиги ва кўчиб айланиб юриши (сансара таълимоти), қайта тугилиши (карма таълимоти), гуноҳ ишлар учун жавоб бериши, жаннат ва дўзах каби ақидаларни ўз ичига олади.

Ҳиндуизм политеистик дин бўлиб, унда кўп худодилик элементлари сақданган. Диндорлар тасаввурида бош худо Брахман Коинотнинг ижодкори ва яратувчисидир. Бундан ташқари хиндлар Вишну ва Шива худоларига ҳам эътикод қиладилар. Ҳиндуизм таълимотида худонинг уч хил кўринишда тасаввур этилиши (тримурти) энг олий, илоҳий, якка худонинг уч хусусияти, деб талқин қилинади. Бу христианликдаги уч юзли худога ўхшайди.

Ҳиндуизм таълимотича, олам пайдо бўлиб, емирилиб, йўқ бўлиб туради, яъни оламнинг яшаши прогрессив эмас, аксинча, регрессив характерга эга; ҳар бир давр оламнинг юксак ривожланган чўққисидан бошланиб, унинг инқирозга учраши билан тугайди, инсонлар гуноҳга ботиб кетгач, олам йўқолади.

Ҳиндуизм жамиятнинг табақаларга бўлинишини акс эттирувчи савоб ва жазо (карма) ғоясига асосан, инсон ҳаётида 4 та асосий мақсад бор, деб даъво қилинади: 1) дхарма - оила ва жамиятда диний талабларни бажариш; 2) артха - фойдали ишлар қилиш, зарур материалларга эга бўлиш; 3) кама - муҳаббат туйғуларига эришиш, ҳис-туйғуларни қондириш; 4) мокша - ўзгариш занжиридан бутунлай халос бўлиш.

Вишнуизм ва шиваизм оқимларининг вакиллари ўз худоларига бағишлаб минглаб катта-кичик ибодатхоналар қурганлар. Бу динга эътикод қилувчилар "муқаддас жойлар", дарёлар ва бошқа ҳар хил нарсаларга сиғинадилар. Ҳинд халқи орасида ёвуз руҳларга эътикод қилиш кенг тарқалган. Улар турли ҳайвонлар - ҳўкиз, сигар, маймун ва илон қабиларга ҳам сиғинадилар, уларни муқаддаслаштирадилар. Масалан, хиндуизм тарафдорлари сигирни саҳийлик манбаи ва гўзал аёл тимсоли деб ҳисоблайдилар. Руҳонийлар сигирларни сўймаслик ва гўштини емасликни тарғиб қиладилар. Аммо хиндуизм сигар сутини ичишни ва ундан хўжаликда иш ҳайвони сифатида фойдаланишни тақиқламайди.

Ҳинд халқи учун Ганг дарёси муқаддас ҳисобланади. Ҳиндуизм динига эътикод қилувчилар Банорас шаҳрини ҳам муқаддаслаштиришган. Ривоятларга кўра, гўё Ганг дарёси қирғоғида киши ҳаётдан кўз юмса, нариги дунёдаги ҳаёти анча енгиллашар, жаннатга йўл олар деган диний фикр бор.

Ҳиндуизмнинг характерли хусусиятлари, юкорида қайд

килингандек, жамиятдаги кишиларни табакаларга - касталарга⁶ ажратишдир. Ҳозирги пайтда кишиларни табакаларга бўлиш тақикланган. Аммо табакаларга бўлиниш минглаб йиллар давом этганлиги ва кишиларнинг онгига чуқур сингаб кетгаилиги учун бу масалада муайян кийинчиликлар юз бермокда. Ҳиндуизмнинг "мукаддас" ёзувларига Веда⁷, Упанишадлар⁸ киради. Кейинчалик "Махабхарата" ва "Рамайна" достонига ўхшаш, диний маросимлар ва урф-одатлар сингдирилган ҳар хил афсона, ривоят, ҳикматли сўзлар, эпик достонлар пайдо бўла бошлади.

XIX асрнинг бошларида ҳиндуизм миллий-озодлик ҳаракати ғояларига катта ижобий таъсир кўрсатди. Шу билан ҳиндуизмда шовинистик диний эътиқодларни тарғиб қилган бир қатор ўнг тескаричи оқимлар ҳам пайдо бўлган.

Ҳозирги вақтда ҳиндуизм Ҳиндистондан ташқари Непал, Шри Ланка, Бангладеш, Гавана ва хиндлар яшайдиган бошка ҳудудларда тарқалган.

Жайнизм - диннинг асосчиси сифатида эътиқод қилинадиган ярим афсонавий пайғамбар - Жина номи билан аталган бўлиб, эрамыздан олдинги VI асрда пайдо бўлган. Жайнизм брахманизмдаги кишиларни табакаларга ажратиш системасига қарши пайдо бўлган. Унинг таълимотида 24 пайғамбарга, айниқса охириги пайғамбар - Вардхамана Махавирага сиғиниш талаб этилади. Жайнизмда жоннинг ўлмаслигига, унинг бир моддий шаклдан иккинчисига кўчиб юришига ишониш марказий ўринни эгаллайди.

Инсон ер юзиде қиладиган ҳар қандай ҳаракат ва иш ана шу жон билан тан бирлигиде содир бўлади деб қараш. Жонни гуноҳдан сақлаш учун ҳаётда тўғри йўлни тутмок, яъни дин тарғиб қиладиган барча таълимотларга, талабларга сўзсиз итоат этиш ва эътиқод қилиш зарур. Жайнизмда дигамбарлар ва шветамбарлар номли йўналиши ҳам мавжуд.

Сикхизм - (сикх - ўқувчи демақдир) XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонда ҳиндуизмга қарши йўналиш сифатида пайдо бўлган. У майда хунараманд ва савдогарларнинг феодал зулм ва жамиятнинг табақаланишига қаршилигини ўзида акс эттирган.

⁶ Ҳиндистонда кишиларни бир-бирига аралашмайдиган табакаларга; брахман (қошин)лар, қшатрий (харбий)лар, вайший (савдогар), шунараманд, ўрта табақалар), шудрийларга, яъни бошка табақаларга хизмат қилувчи энг пас табака ҳисобланган хизматкорга бўлишдан иборат катъий диний таълимотга асосланган.

⁷ Веданар эрамыздан илгариги 11 минг йиллик ўрталаридан бошлаб пайдо бўлган. "Веда" - қадимги ҳинд тили - санскритда "билим" демақдир. Улар 4 тўпладан иборат: 1) гимнлар ва дуолар; 2) маросимчиликда ижро этиладиган гимнлар; 3) қурбонликка оид қондалар ва дуолар; 4) свуз қучларга қарши дуо ва афсоналар

⁸ Упанишадлар эрамыздан олдинги минг йилликлар бошларида пайдо былган. Упанишадлар - санскритча, "сирли таълимот" деган маънони аңглатувчи, ведаларни шарҳлаш жараснида юзага келган ахлоқни ва бошка характердаги рисолалар бўлиб 250 га яқиндир.

XVI асрга келиб сикхлар жамоасига деҳконлар ҳам қўшила бошлаганлар ва бу антифеодал ҳаракатни қувватлаганлар. Сикхизм монотеистик дин ҳисобланиб, жамоа бўлиб биргаликда ибодат қилишни инкор этади, руҳонийликни тан олмайди. Моддий оламдаги барча ҳодисалар сикхизм таълимотича, ягона худо - олий кучнинг ижоди, инсонлар эса худо олдида тенг, деб ҳисобланади. Бу дин таълимоти "Грантх Соҳиб" (Жаноб китоб) номи китобда изоҳланган. Сикхизм таълимотига эътикод қиладиганлар ҳозирги кунда кам учрайди.

Даосизм - Эрамиздан олдинги IV-III асрларда Хитойда пайдо бўлган ярим фалсафий, ярим диний, синкретик таълимот. Унинг туб ғояси моддий оламдаги буюм ва ҳодисалар турли-туманлигининг моҳиятини таъминловчи, уларнинг мавжудлик сабаби ва манбаини ташкил этувчи "дао" тўғрисидаги тасаввурлардан иборат. Эрамизнинг II асрига келиб бу таълимот асосида диний қарашлар ҳам шаклланган ва у даосизм номини олган. Бу дин қадимги дунё файласуфи Дао Цзи номи билан боғлиқ, "Дао дэ цзин" китобидаги таълимотга асосланган.

Даосизмда моддий олам ҳақида содда диалектика элементлари ҳам мавжуд. У дунёдаги барча буюм ва ҳодисалар ўзгаришда, ҳаракатда, баъзи нарсалар тикланса, бошқалари сўнади, деб ғоят тўғри таълим беради.

Аммо коҳинлар бу таълимот асосига диний ғояларни қўйиб, ғоят кўп руҳ ва худоларга ибодат қилишдан иборат диний тизимни яратдилар. Бу дин коҳинлари "даос" номи билан юритилган. Улар учун роҳиблик, дарвешлик қилишдан ташқари, оила қуриш ҳам ман этилмаган.

Шу тариқа даосизмда оламни бошқарувчи уч худоликдан иборат худолар пангиони - қароргоҳи (Шан ди, Дао цзи, Пан гу) пайдо бўлган.

Даосизм дастлаб мулкдорлар ҳокимиятига қарши бўлиб, камбағаллар манфаатини ифодалаган. Кейинчалик эса у ҳукмрон синфларнинг ғоявий қуролига айланган. Манъчжурлар сулоласи Цин ҳукмронлиги даврида (1644-1911) даосизм диний таълимоти инкирозга учраган. Ҳозирги вақтда даосизм динига эътикод қилувчилар жуда камчиликни ташкил этади.

Конфуцийчилик. Бу оким қадимги Хитойда эрамиздан аввалги VI-V асрларда пайдо бўлган. Кейинчалик диний мазмун касб этган бу таълимотга маърифатпарвар Конфуций (Кун-Цзи, 551-479 йиллар) асос солган.

Конфуцийчилик таълимотида дунёқараш масалаларига эмас, балки ижтимоий ахлоқ муаммоларига кўпроқ ўрин берилган. Унда "ахлоқли киши" бўлиш, донишмандлардан таълим олиш ҳақидаги ғоялар илгари сурилади. Бу таълимотга кўра жамиятда ҳукм сурган "жень" инсонпарварликка риоя қилмоғи лозим. Бу эса камтарлик,

онглилик, вазминлик, меҳрибонлик, одиллик, саҳийликдан иборат. Инсон "жень" қонунини ўзлаштириш учун жамиятда тутган ўрнига қараб "ли" меъёрларини бажариши талаб этилади. Анъаналар, урф-одатлар шунга мувофиқ белгиланади. Паст табақа халқнинг "ахлоқий улуғ" бошлиқларга итоат қилиши зарурлиги шу билан оқланган.

Конфуцийчиликда кишиларни юкори ва куйи табақаларга ажратишда уларнинг бойлиги ёки ижтимоий келиб чиқиши асосий роль ўйнамаган; бунда юксак ахлоқий фазилатнинг хизмати катта деб ҳисобланган. Бироқ бу ҳукмрон ва қарам табақаларга ажратиш бутунлай инкор этилади, деган гап эмас. Конфуцийнинг фикрича, табақаларга ажратиш тартиби эски анъаналарга асосланиши ва уни давлат бошқариши лозим. Номларнинг тўғриланиши, Чжен-мин сиёсати бу тартибларни амалга ошириш курали килиб белгиланган. Чжен-мин сиёсати бўйича ҳамма нарса ва ҳодисалар ўз исмига мос келиши керак. Ана шунда ҳамма ўз ҳукуки ва мажбуриятини билади.

Эрамизнинг бошида конфуцийчиликка диний ғоялар киритилган ва у диний таълимот сифатида талқин қилина бошланган. Конфуцийнинг қабри ёнига қўшлаб ибодатхоналар қурилган, унга қурбонликлар қилина бошланган. Шу тарика Конфуций худо даражасига кўтарила бошланган. XX аср бошларига келиб, Конфуций шарафига қурилган ибодатхоналар сони тобора кўпая борди.

Конфуцийчиликда олий илоҳий куч осмон ҳисобланиб, Хитой ҳукмрони эса худолар билан инсонлар ўртасидаги воситачи, "осмон ўғли", деб талқин қилина бошлаган. Хитой императорларини ҳатто худо даражасига кўтаришгача бориб етилган.

Конфуцийчиликда аждодларга ва руҳдарга сиғиниш муҳим ўрин эгаллайди. Шу боисдан қурбонлик қилиш, туғилиш, оила қуриш, дафн ва бошқа маросимлар тантанали бажарилади. Буларни давлат ҳокимлари, оила ёки уруғ бошлиқлари бошқарадилар.

Конфуцийчиликда кохинлар бўлмаган, дастлабки даврларда ҳеч қандай системали таълимот ҳам бўлмаган. Кейинчалик бу таълимотлар яратилиб, у ҳамма классик қонунлари 13 китобда, шарҳи эса 40 жилдда баён қилинган. Буларнинг энг аҳамиятли қисми 9 та китобдан иборат. Булар: "Сншу" (Тўрт китоб) ва "Уцзин" (Беш китоб)дир. Бу қонунлар ҳам диний "муқаддас", ҳам дунёвий донишмандлик манбаи ҳисобланади.

Конфуцийчилик тарафдорлари диний китоблардаги таълимотга катъий риоя қиладилар; бу таълимот мавжуд тузумнинг энгилмаслигани тарғиб қилганлиги учун Хитой феодализмнинг асосий мафқураси бўлиб қолган.

Синтоизм (синто - худолар йўли демакдир). Японияда кенг тарқалган, анъанавий миллий характердаги динлардан бири. Бу дин илк

феодализм даврида (VI-VII асрлар) ривожланган ва уруғчилик, кабилачиликка хос анимистик ва шомонлик маросимлари йиғиндисидан иборат ҳолда вужудга келган. Синтоизм таълимотида Японияда жорий этилган ижтимоий-сиёсий тартибнинг мустақамлиги ва ўзгармаслигига, куёш тангриси - Аматаэрасунинг наслидан деб ҳисобланган япон императори - Микадо ҳокимиятининг илохийлигига ишониш, император аждодларини муқаддас деб тан олиш, аждодлар шарафига тайинланган оила-уруғ маросимларини бажариш кабилар асосий ўрин эгаллайди. Синтоизмнинг пухта ишланган ақидалари йўқ. Диний маросимларни каннушлар деб аталадиган алоҳида кохинлар ижро этади. Каннушлик вазифаси наслдан наслга ўтади. Ҳозирги вақтда японларнинг ярмидан кўпи синтоизм билан буддизмни тенг кўриб, ҳар иккаласига эътиқод қиладилар; ҳаётий маросимлар - туғилиш, никоҳ кабилар синтоизм ибодатхоналарида бажарилса, дафн этиш ва марҳумни хотирлаш маросимлари буддавийлик ибодатхоналарида ўтказилади.

Синтоизм билан буддавийликнинг бир-бирига таъсири кучли. Синтоистлар буддавийлик дини учун ибодатхоналар қуриш билан чекланмадилар, балки ўрта асрларга келиб синто-будда қўшма ибодатхоналари вужудга кела бошлаган. Синтоизмнинг ўзига хос хусусияти ўзи тарғиб қилган худога сиғиниш, бошқа миллат кишиларининг бу динга сиғинишини ман этишдан иборат. Синтоистларнинг муқаддас китоби бўлмаган, аммо ибодатхоналарда ёзилган диний афсоналар учраб туради. VIII асрга келиб оғзаки диний афсоналар асосида "Кодзики" (қадимги ишлар тўғрисида ёзувлар) номи диний китоб пайдо бўлди. Унда асосан императорлар сулоласининг келиб чиқиши илоҳийлаштирилган. VIII-X асрларда сиғиниш қоидалари ишлаб чиқилган ва худолар номи рўйхатга олинган эди.

1886 йилдан то XX асрнинг 40 йилларигача синтоизм Япониянинг давлат дини ҳисобланар эди. Натижада диннинг структураси ҳам ўзгара бошлади, илоҳий руҳдар ўрнига император шахси улуғланди. Синтоизмда миллий ибодатхоналар кўплаб қурилди. XIX асрнинг охирига келиб моҳиятини йўқота бошлаган синтоизм 1945 йилда давлатдан ажратилди. Ҳозирги пайтда синтоизм тарафдорлари унчалик кўп эмас, аммо уни замонга мослаштиришга уринишлар давом этмоқда.

Иудаизм - энг қадимги динлардан бўлиб, эрамиздан олдинги XIII асрда яҳудийларнинг миллий дини сифатида вужудга келган. Бу дин ўзининг асосий ақидаларини бевосита ўша даврда мавжуд бўлган политеистик динлардан олган. Унинг пайдо бўлиши ва мустақил монотеистик дин сифатида майдонга чиқиши марказлашган яҳудий давлатининг ташкил топиши билан узвий боғлиқдир.

Ҳозирги Фаластин ҳудудида қадимги замонларда деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи яҳудий қабилалари яшаган. Бу қабилаларда дин сифатида анимизм, магия, фетишизм, сеҳргарлик ва турли ўсимлик ҳамда ҳайвонларга сиғиниш ҳукмронлик қилган. Яҳудий қабилалари ўзларини муайян ҳайвонларнинг номлари билан атаганлар. Иудаизмнинг "муқаддас" китоблар тўпламида ҳайвонларни ва ўсимликларни, табиатдаги даҳшатли, стихияли кучларни, арвоҳларни ва бошқаларни эъзозлаш излари бор.

Рухонийлар иудаизмнинг обрўсини кўтариш мақсадида яҳудийлар "мумтоз халқ", унга динни худонинг ўзи ато этган, деган фикрни илгари сурардилар; ҳозир ҳам қисман шундай. Бунинг исботи сифатида улар асрлар давомида жамиятда содир бўлган улкан ижтимоий ўзгаришлар иудаизм таълимотига ҳеч қандай таъсир кўрсатмади, у ягона миллий динлигича қолди, шунинг учун унинг ижтимоий ва гносеологик илдизлари ҳам йўқ, деб жар солмоқдалар. Аслида эса яҳудий халқининг ижтимоий-иқтисодий шароитига мувофиқ иудаизм, бошқа динлар каби, шакл ва мазмунини бир неча бор ўзгартирган.

Иудаизм политеизмдан монотеизмга ўтгунча бир қанча тарихий жараёни бошдан кечирган. Бу жараён ибтидоий жамоа тузумидан қулдорлик жамиятига ўтгунча бўлган даврни ўз ичига олади. Мана шу тарихий даврда яҳудий қабилалари кўп худоларга эътиқод қилганлар. Ҳар бир қабиланинг, ҳар бир уруғ, ҳатто шаҳарнинг ўз худоси бўлган; моддий олам ҳодисаларининг ҳар бир гуруҳи алоҳида худонинг номи билан боғланган. "Сенинг шаҳарларинг қанча бўлса, худоларнинг шаҳри ҳам шунчадир", дейилади Таврот ёзувларида. Иудаизмда маҳаллий авлиёлар ҳисобланмиш Исо (Иисус), Навин, Иброҳим (Авраам), Исҳоқ (Исаак) Ёқуб (Иаков), Юсуф (Иосиф) ва бошқалар. Булар бошқа динларда ҳам пайғамбар деб тан олинган.

Эрамиздан аввалги X асрда иудаизм яҳудий қабилалари ўртасида синфий табақаланиш рўй бериши ва қулдорлик муносабатларининг вужудга келиши жараёнида мавжуд қабилавий динлар асосида шаклланган.

Аммо тарихий феномен сифатида иудаизмнинг ривожланиши қабилалар ўртасидаги муносабатлар тараққиёти билан бевосита боғлиқ эди. Чунки қабилавий худолар эволюцияси натижасида ягона худо юзага кела бошлаган эди. Бу жараён ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишга асосланиши муқаррар эди. Ривожланишнинг муайян даврида энг кучли қабилалар худоси бошқа қабилалар худоларидан юқори турувчи бош худо ҳисоблана бошлаганди. Фаластиндаги Рувим, Симон, Левин ва Иуда сингари энг машҳур қабилалар обрўси кўтарила бошлаган. Буларнинг орасида Иуда қабиласи кучли ҳисобланиб, обрўси жуда ошиб кетган, унинг худоси Яхве эса барча худолардан юқори

турувчи якка хукмрон худо сифатида қабул қилинган. Бунга қадар политеизмда Яхве тоғ-тош, чакмоқ, момақалдиروق ва сув худоси сифатида тасвирланган. қулдорлик давлатининг барпо этилиши ва ривожланиши яхудий қабилаларини яқинлашиш ва бирлашишга олиб келган. Яхудий давлати вужудга келиши билан яхудий қабилалари ўзларини ерда хукмдор дейиш билан чекланмасдан, ягона худони ҳам осмон хукмдори сифатида ҳам тасвирлай бошлаганлар.

Шу тарика Яхведан бошқа худоларга эътиқод қилишга барҳам берилган. Илгариги қабила худоларидан бири бўлган Яхве якка деб эътироф этилган. Қуддус (Иерусалим) шаҳрида марказий ибодатхона қурилган ва яхудий миллий-давлат дини вужудга келган. Яхудийлик монотеизм синфий муносабатлар билан бевосита боғлиқ равишда юзага келганлиги учун жамият ҳаётидаги тенгсизликни оқлаган.

Иудаизм миллий-давлат дини сифатида подшо химоясидаги руҳонийлар мавқеини мустақкамлаган; улар эса подшонинг ғоявий химоячисига айланганлар. Яхудий руҳонийлари, қоҳинлар политеистик динлардаги ақида, ривоят, мифологик қарашларни ҳамда урф-одат, маросимларни хукмрон синф манфаатларини кўзилаб, янги монотеистик дин талабларига мослаб қайта ишлаш орқали иудаизмнинг асосий ақидавий таълимотларини ўзида акс эттирувчи муқаддас китобларни яратдилар.

Шундай қилиб, иудаизмнинг ривожланиши ва бу дин таълимотининг вужудга келиши узоқ даврларни ўз ичига олган. Шулардан дастлабки Библия даври, дейилади. Библия текстлари бир неча юз йиллар давомида юзага келган. У икки қисмдан - Қадимий ахднома (Ветхий завет) ва Янги ахднома (Новый завет) дан иборат. Иудаизм руҳонийлари Янги ахднома таннаҳ деб атайдилар. Иудаизм тарафдорларининг фикрича, таннаҳни худо - Яхве "муқаддас ёзувлар" сифатида яхудийларга юборган. Аслида эса Янги ахднинг муаллифлари уни ёзишда қадимги Шарқ халқларининг турли диний эътиқод ва тасаввурлари, тарихий ҳикоялар ва афсоналар, миф ва диний-фалсафий қарашлар, муҳаббат қиссалари ва бошқа шунга ўхшаш манбалардан фойдаланганлар.

Қулдорлик тузуми даврида иудаистлар давлати Ассирия, Вавилония ва юнонлар томонидан бир неча бор босиб олиниш туфайли яхудийлар Фаластинни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Эрамининг 70-йилларида римликлар яхудийларнинг диний маркази Қуддуси шариф ибодатхонасини бузиб ташладилар. Ўз ибодатхонасидан маҳрум бўлган яхудийлар турли жойларда маҳаллий йиғилишлар - синагоғлар⁹ ташкил этдилар.

⁹ Кейинчалик синагога (грекча *йиғилиш*) яхудийлар ибодатхонаси ролини ўйновчи диний ташкилот ва ибодат уйини аниқлатган.

Яхудий диний ёзувлари асосан 2 қисмдан: Таврот ва Талмуддан иборат. Яхудий динида муқаддас ҳисобланган Таврот эрампдан илгариги минг йиллик ичида шаклланган 5 та китобдан иборат. Тавротни шарҳлаш натижасида аввало Мишна, сўнг Гемара пайдо бўлган. Уларни қўпишдан вужудга келган рисолалар тўплами Талмуд деб аталган. У яхудий жамоаларида диний урф-одат, маросим меъёрлари, ижозатлар, тақиқлар, фуқаролик муносабатлари, оилавий ҳаёт ва бошқаларга оид кўрсатмаларни ўз ичига олган.

Яхудий динидага асосий ақида яқка худо - Яхвега эътиқод қилишдир. Диний ақидалардан бирида замона охир бўлгач, Яхве ўз элчиси Махдий (Мессия) ни юбориб, "мумтоз халқ" ни дунёга ҳукмрон қилармиш. Иудаизмда махдийлик ғояларига кенг ўрин берилган. Мусо худонинг амрини ерга етказиб турувчи пайғамбар тариқасидагина эмас, балки инсонларни ёвузликдан, гуноҳдан сақлаш мақсадида худо ерга юборган вақил сифатида ҳам тасвирланган.

Иудаизмда мураккаб урф-одат ва маросимлар бўлиб, уни таълимотининг муҳим ақидаларидан бири кишиларни азоб-уқубатлардан қутқариш билан юртда адолат ўрнатиб, оламни янгиловчи Махдийнинг келишини кутишдир. Иудаизм таълимоти инсон ҳаётини 600 турдан зиёд тоат-ибодат, урф-одат билан боғлайди.

Иудаизм тарихи давомида унинг бир қанча мазҳаб ва йўналишлари пайдо бўлган. Иудаизмда XX асрда вужудга келиб, фаолиятини ҳозиргача давом эттираётган ислохотчилар динни замонавийлаштиришга интилнишлари содир бўлмоқда. Турли танглиқлар иудаизмни ўз системасига баъзи тузатишлар киритишга мажбур этмоқда.

Иуданизмнинг асосий ақидалари орасидаги энг муҳимлари - монотеизм - ягона худо бўлмиш Яхвега эътиқод; халоскорлик - худо томонидан юбориладиган халоскор Махдига ишонч; бу халоскор дунёни қайта қураш ва бутун яхудийларни фаластиндан Синон (Қуддус яқинидаги тепалик) атрофига тўплаши ва уларнинг душманларини жазолаши, нариги дунёга ишонч, охирадда ҳар кимнинг ўз қилмишига яраша ажрини топиши, жаннат ва дўзахларнинг мавжудлигига, дунёнинг охири борлигига, муқаддас китобларнинг бевуқсонлиги кабиларга ишонишдир.

Илоҳиётчилар фикрига биноан, Библия¹⁰ нинг биринчи беш китоби бўлмиш Таврот (айнан таржимаси қонун, Мусонинг беш китоби) яхудийларга етказиш учун Мусо пайғамбарга худо Яхвенинг шахсан ўзи Синон тепалигида берган. Библиянинг бошқа қисмлари эса (Қадимги аҳдга тааллуқлиси) худонинг бевосита панд-насихатлари

¹⁰ Библия (нононча - китоблар десмақдир). Иудаизм ва христианликлар муқаддас ёзувлар тўплами бўлмиш бу китоб ўн беш аср мобайнида (милoddан аввалги XIII аср ва милoddнинг II асрлари) вужудга келган.

таъсири натижасида яхудийларнинг бошқа турли пайғамбарларига юборилган деб тушунилади. Шундай қилиб Библияни шаклланиши узок даврни ўз ичига олади.

Одатда иудаизм шартли равишда икки даврга бўлинади. Биринчиси, қадимий (қулдорлик даври бўлиб, у милоднинг II асригача бўлган бу даврда Библиянинг қадимий аҳд қисми юзага келган. Иккинчиси, XIX асргача давом этган Ўрта аср феодал, раввин, талмуд., анъанавий даврларга бўлинади. Шу даврларда диаспораларда (юн. тарқок, фаластиндан ташқаридаги яхудий масканларининг номи) Тавротни талқин этиш натижасида иудаизмнинг янги бир муқаддас китоби Талмуд (қадимги яхудий тилида ўрганиш) шаклланган. Унда иудаизмнинг ақида ва маросимлари батафсил ёритилган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида иудаизмда янги босқич-ислох қилинган иудаизм вужудга келган. Бу даврларда янги буржуа шароитига мослашиш мақсадида ақидаларни янгилаш ва Талмудда белгиланган бир қатор йўл-йўриқлардан, ибодатлардан воз кечишлар рўй берган.

Ҳозирги замон иудаизмида ислох қилинган иудаизм билан бир қаторда ортодоксал (соф) фундаментал иудаизм ҳам мавжуддир. Ортодоксал иудаизм Исроилда алоҳида мавкега эга бўлиб, расмий давлат дини ҳисобланади. Бунга XX асрда вужудга келган мухофазакор йўналишдаги иудаизм, унинг мафкурачилари иудаизм ва сионизм иттифоқининг тарафдорларидир. Ўтган асрнинг 20-30-йилларида ғарбда реконструкционизм деб ном олган, гўёки шахсий миллий мансублигини белгилайдиган иудаизм "яхудийлар революциясидир" деб эълон қилган янги йўналишлар ҳам киради.

Марказий Осиёда яшаётган яхудий диндорлари орасида асосан ортодоксал шаклдаги иудаизм мавжуд ва улар шартли равишда этник кўринишлар тартибига мувофиқ тўрт хил; европалик, бухоро, грузин, тоғли ёки тат яхудийларига бўлинади.

Бу жойлардаги яхудийларнинг асосий қисми, кейинчалик улар Бухоро яхудийлари номини олган, чамаси, сосонийлар даврида Мавр ва Эрон орқали кириб келган бўлсалар керак. Бунга уларнинг қадимги Форс лаҳжаларининг тожик шеvasидан бири бўлмиш тили, шунингдек айрим эроний одатлари ва ҳозирги кунгача сақланиб қолган элатларнинг маданиятининг биргина обидаси - яхудийларнинг луғати 1327 йил Урганчда ёзиб тугатилгани бундан далолат беради. Бухоро яхудийлари ўзларининг этник хислатларини ҳаммадан кўпроқ аниқ сақлаб қолган яхудийлардир. Буларга Библия иудаизмининг асослари оилавий-маиший тартибдаги патриархал одатлар бўлмиш "халицо"- "тўрт тирсак", "кетуба", "қадиш" ўн кишидан кам бўлмаган диндошлар иштирокида вафот этган ота-онага бағишланган хотира ибодатлари киради. Эҳтимол, кўп асрлар мобайнида улар йўқотган асосий нарса,

фақатгина диний ибодатларда сакланиб қолган ва жуда оз, тор даражадаги кишилар-раввинларгина биладиган, қадимги яҳудий тили бўлса керак. Тат яҳудийлари ёки улар, илгари айтилганидек, Доғистон, Шимолий Кавказда яшовчи "тоғлик яҳудийлар" Эрон лахжалари шеваидан бири бўлган тат тилида сўзлашганликлари учун ҳам эроний тилида сўзлашувчи халқ ҳисобланади. Чамаси, улар У-У1 асрларда Дарбандга Эрондан кўчиб келган бўлиб, аввал зардуштийликни, кейин эса (VIII асрлардан бошлаб) икки асрлик Ҳазар қогонларининг ҳукмронлик даврида иудаизм таъсирига ўтганлар. Иудаизмда марказий диний ташкилот йўқ, Москвадаги хорал синагоги ва шибатда (ўқув юрти) рухоний ходимлар; раввинлар, канторлар ва бошқалар тайёрланади.

Зардуштийлик: таълимоти ва ахлоқи. "АВЕСТО"-зардуштийлик дининг муқаддас китоби.

Зардуштийлик энг қадимги динлардан бўлиб, бу дин эрамиздан аввалги VII-VI асрларда даставвал Ўрта Осиёда-Хоразм воҳасида пайдо бўлган. Унинг пайғамбари Зардушт тарихий шахс эди. У маздаийлик динини ислоҳ қилиб, унинг асосида янги яккахудолик динини ижод этган.

Зардуштийлик - илгариги диний тасаввурлар ва кўп худочиликка асосланган диний эътиқодларни такрор Зардушт ислоҳ қилиши оқибатида юзага келган диндир. Бу қадимий дин ҳақида бир-бирини истисно этувчи фикрлар хануз давом этиб келади. Кўп тадқиқотчилар Зардушт тарихий шахс бўлиб, милодгача 589-512 йилларда яшаб ижод этган биринчи илоҳиётчи, файласуф, табиётшунос ва шоир эканини эътироф этадилар. Бу ҳақиқатга яқиндир.

Зардуштийлик пайдо бўлган вақт қулдорлик тузуми эндигина пайдо бўлаётган давр эди. У уруғ-кабилачилик тузуми емирилиб аҳоли куллар ва қулдорларга бўлинаётган давр бўлган. Бу дин энг аввал Ўрта Осиё, сўнг Эрон, Озарбайжонда қарор топган эди.

И.А.Каримов "Ўз келажигимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз" деган асарида биз ўзбек халқи мансуб бўлган халқнинг тарихи ғоят узун, бекиёс, бетакрор эканини таъкидлаб, бундай деган эдилар; "Биз жаҳон майдонида куни кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз халқимиз кўхна Хоразм заминида "Авесто" пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади".¹¹

И.А. Каримов ўзининг "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" деган асарида бу фикрни янада кенгайтирган ва теранлаштириб яна бундай деган эди: "Энг мўътабар, қадимги қўлзмамиз "Авесто" нинг

¹¹ Каримов И.А. Ўз келажигимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз.-Т.: Ўзбекистон, 1999

яратилганига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан 30 аср мукаддам икки дарё оралигида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир"¹². Бу, таъбир жоиз бўлса шаклан диний, мазмунан бошдан оёқ дунёвий ёзувнинг кадр-кимматини теран англаб, унинг Ўзбек ёзма маданиятининг илк сарчашмаларидан бири сифатида Хоразмда яратилган дурдонага юксак баҳо бериб, яна бундай деб езган эди муаллиф: "Авесто" айна замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий хужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди"¹³.

И.А.Каримов юкорида қайд этилган асарида жуда ўринли қайд қилганидек, Хоразм давлати тарихини биз 2700 йиллик тарих деб биламиз. Бу ўринда биринчи давлат ташкил топгандан кейинги "ёзма тарих" назарда тутилган. Юнон, Хитой тарихчи сайёҳлари ўз хотираларида ёзиб қолдирган, кейин Зардуштийлик ёзувларида берилган тарихий далиллар ғоят ўринли тарзда назарда тутилган.

Хоразмда ўтроқ ҳаёт ундан ҳам бирмунча олдин юзага келган; давлат эса унинг махсули тарзида ташкил топган. Бу ҳақда бундан тахминан 3 минг йил аввал яратилган "Авесто"нинг қўлёзмаси, бинобарин, ёзма тарихнинг илк дебочаси ишончли далолат берган. Юкорида қайд қилганимиздек, юртбошимиз "Авесто" Хоразмдек қадимий ўлкада буюк давлат, бой маънавият, қимматли маданият ёдгорлиги эканлиги ҳеч ким инкор эта олмаслиги ҳам таъкидлаган.

Зардуштнинг диний ислохотини тушуниш учун ўша давр Туроннинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва сиёсий вазиятни эътиборга олиш керак. Гап шундаки, Турон иқлимининг континентал, яъни нисбатан мўътадиллиги, географик жиҳатдан икки катта қитъа ўртасида, Аму ва Сир дарёлари оралигида жойлашгани сабабли савдо-сотикнинг кучайиши бу минтақада сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик эртарок вужудга келишига сабаб бўлган. Худди шу тарихий даврда ҳунармандчилик ва овчилик ҳам анчагаина ривожланган. Бу ҳудудда йилқичиликнинг ривожланиши, айниқса Фарғона водийсида қорабайир зотига ўхшаш отлар боқиш кенг кўлам олгани ҳам ижтимоий ҳаётда катта рол ўйнаган. Бунинг устига мис ва кўрғошин конларига бой бўлган

Олтойнинг яқинлиги бу ерда темирчилик, мисгарлик ривожига асос бўлган.

Зардушт яшаган даврда ўтроқлик ҳаёти афзаллигин яққол намоён бўлган. Аммо унга қабилалар ўртасидаги қирганбарот урушлар раҳна солаётган эди. Урушлар кўпинча ҳар бир қабила ва элатнинг ўз

¹² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз ксажаж йўк. Т., "Шарк." Нашриги матбаа концерни, 1998, Б. 10.

¹³ Ўша жойда.

худоларига кўплаб қурбонликлар қилиш одатлари заминда ҳам юзага келарди. Ўз даврининг коҳинлари, сеҳргарлари ва мўътабар қариялари билан кенг мунозаралар олиб борган Зардушт юкоридаги одатларни бартараф этиш ва халқларга тинч меҳнат билан шуғулланиш имконини яратиш учун кўп худолик эътиқодларига ва оташпарастликка барҳам бериб, яккахудоликка сиғинишни тарғиб этиш деб билган ва шу вазифани бажарган.

Шундай қилиб, Зардуштийлик эрадан аввалги VII-VI асрларга хос бўлган дин сифатида ундан олдинги уруғ-қабилачилик динлари негизида пайдо бўлган якка худолик дини бўлган. У эрамининг то VII-IX асрларгача турли шаклда давом этиб, сўнгра унинг ўрнини ислом эгаллаган. У даставвал Хоразм воҳасида шаклланиб, Яқин ва Ўрта Шарқгача тарқалиб, айрим асоратлари ҳалигача сақданиб келмоқда.

Авестонинг муқаддас ёзуви. Авесто фақат диний манбагина эмас, балки дунёвий билимлар, тарихий воқеалар, ўзи тарқалган ўлкалар, элатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданий ва маънавий қарашлари, диний эътиқодлари, урф-одатлари ҳақидаги манба ҳамдир. Унда баён этилган асосий гоялар диний эътиқоднинг илк содда билимлари Зардушт деган пайғамбар номи билан боғланган. У "Авесто" нинг энг қадимий қисми "Гат" (хат номи) ни ижод этган. "Авесто" таркибига кирган билим, маълумотлар қарийб миллоддан аввал 3000-йиллик охирлари ва 2000-йиллик бошларидан то милонинг бошларигача ўтган даврда юзага келган; авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб олинган, унинг буқа терисига ёзилган кўп қисми йўқолган, еттидан бир қисми сақланган. У милондан аввалги 3 асрда Ашракийлар сулоласи даврида тўпланган.

Зардуштийлик дини таълимоти куйидаги уч тарихий қисмга бўлиш мумкин; 1. Энг қадимий қисми милондан аввалги 3-минг йилликда вужудга келган Яштлардир; уларда уруғчилик тузумидаги эътиқодлар, кўп худолик тасаввурлари тасвирланган; 2. Гатлар деб аталган қисмдир. Бунда Ахурамазда номли худо ҳақида фикрлар ёзилган; 3. Қадимий кўп худолик ва кейинги якка худолик гоялари орасидаги кураш шароитларида эраминдан аввалги V асрда ҳар иккисини келиштирган маздакийлик дини шаклланган. "Авесто" бу диннинг охириги ва асосий қисмини баён этган.

Шоҳ Виштаса фармонида биноан "Зардушт 1200 бобдан иборат пандномаси "Авесто"ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташқадасига топширган" деб ёзганди Фирдавсий. Кейинчалик бу "Китоб" 12 минг буқа терисига битилган, македониялик Искандар Зулқарнайн Шарқ ўлкаларининг бир қисмини забт этганда унинг подир нусхасини Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, колганини ендирган". "Авесто" юкорида айтилганидек, энг қадимий

якка худочиликка асосланган диннинг биринчи муқаддас китобигана бўлиб қолмай ҳозиргача, эътиборли тарихий манба ва маданият ёдгорлиги ҳисобланади. Унда дастлабки оддий ижтимоий-фалсафий қарашлар билан диний-мифологик тасаввурлар уйғунлашиб кетган; шу заминда маънавий, жумладан ахлоқий баркамол одам эзгуликни барқарор қила оладиган курашчан, адолатпарвар инсонни шакллантириш гоёси марказий ўринни эгаллаган. "Авесто"да табиий билимлар-агрономия, метеорология, зоотехника, медицина, фалакиёт, астрономия, географияга доир билимлар ҳам мавжуд.

Зардуштнинг диний ислоҳоти бўш жойда юзага келган эмас. ғарбий Европа ва рус тадқиқотчиларнинг фикрича, милодгача бўлган 3-2 минг йилликларда Марказий Осиёда орий деб аталган қабила яшаган. А.П.Примақнинг айтишича, орийлар кўчманчи чорвадорлар бўлишган. Уларда ёзув бўлмаган, аммо ҳайратомуз оғзаки ижод истеъдодига эга бўлиб, улар яратган ўзига хос ашула, гимн, панд-насихат шаклидаги қўшиқлар авлоддан авлодга ўтиб борган. Умуман Шарқда қадимдан инсон ички оламини мунаввар этиш, ният билан амал муштараклигига жиддий аҳамият бериш диний ва фалсафий фикрларнинг марказида турган. Англиядаги Оксфорд университетининг профессори Макс Мюллер Помир атрофида яшаган Орий қабилаларининг бир қисми бундан 3,5 минг йил муқаддам Ҳиндистонга, бир қисми Европа ва Эронга кўчиб кетганини таъкидлаган. Улар албатта ўзлари билан бирга шу ердаги осори атиқаларни (мифология) ни ҳам олиб кетишган, деб ҳисоблаган. Демак, Европа ва Ҳиндистонга ҳамда Яқин ва Ўрта Шарққа тарқалган кўп худодлик асослари аввало Марказий Осиёда вужудга келган Шу билан бирга Зардушт асос солган якка худодлик дини ҳам бошқа жойда яшаётган халқлар эътиборини ўзига жалб этган. Зардуштийликнинг муқаддас ёзувлар тўплами "Авесто" минтақада Исаққар асос солган ҳокимият тугагач, эрамизгача бўлган 250-йилларда аршоҳийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида яна тиклана бошлаган; у янги матнлар билан тўлдирилган. Сосонийлар сулоласи ҳокимияти даврида (милоднинг III-VII асрлари) зардуштийлик давлат дини мақомини олгач, бу иш ниҳоясига етказилган. Яъни «Кичик Авесто» ҳам ёзам тус олган. "Авесто"нинг учта китоби (боби) қадимги турон тилида ва биттаси пахлавий тилида тиклаingan. Ҳозирги маълумотларга кўра «Авесто» Ясна, Яшт, Виспарад, Кичик Авесто қисмлариан иборатдир.¹⁴ Унинг биринчи китоби "Вадавдот", яъни девларга қарши қонун, деб аталган. "Ёсин" ва "Виспарад"ни қўшган ҳолда "Вадавдот-Садэ" номи билан юритилган. "Вадавдот"ни покланиш қонун-қоидалари мажмуаси дейиш ҳам мумкин. "Авесто"нинг иккинчи

¹⁴ Каралсин: "Авесто". Тарихий адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси-Шарқ, 2001. -Т.: 369 б.

"Ёсин" китоби бўлиб, Зардушт Хат (нома)лари унинг асосий мазмунини ташкил этган. У 72 "ҳа"- башоратдан иборат бўлиб, биринчи башоратда табиат ва ҳалолликлар ҳукмдори, ҳамма нарсани биладиган ва ҳамма нарсага кодир Охурамазданинг ваҳийлари ҳақлигига имон келтиришга доир дуолар бор. 19- башоратда олам юзага келмасдан илгари мавжуд бўлган худолар шаънига шукроналар баён этилган.

Иймон калимаси, покланиш (ювиниш гигиенаси), ёвузликни лаънатлаётган пайтда танани қандай маромда тутишлик, дев, иблисларни ҳайдашга қаратилган ҳаракатлар, гуноҳдан фориғ бўлиш, кечирим сўрашга доир дуолар мавжуд. гуноҳдан фориғ бўлиш, иймонни сақлаб қолиш учун масалан, мана бундай дуолар ўқиш тавсия этилган; "Эй оламнинг ҳукмдори Охурамазда! Мен барча гуноҳларимга икрорман, уларни такрорламаслик. учун сенга сўз бераман; мен ҳар қандай ёмон ният (фикр)лардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман; сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан буён ишончингни оқлайман; гуноҳларимни кенг караминг ила кечирган, у дунёю бу дунёйимни мунаввар эттил, эй парвардигорим!"

Ёсинларнинг 7-бобида Зардушт орқали хабар берилган башоратлар ўз ифодасини топган. Зардушт Охурамаздан ўз ахлоқий қонун-қоидаларини маълум этишни сўраган. У бунга жавобан бутун мавжудлиқнинг икки олий ибтидоси- эзгулик ва ёвузлик ҳақида ваҳий қилган. Бир-бирига қарама-қарши бўлган бу бошланғич кучлар ҳар доим биргаликда мавжуд бўлиб, улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англатган. Жаҳаннам Охурамазда ваҳийсида "ҳаётнинг энг ёмон онлари", осмон эса руҳ энг нжсак ҳолати сифатида гавдалантирилган. Оламдаги ёвузлик ва нотақомиллик нарса, ҳодисалар ва уларнинг моҳиятидан келтириб чиқарилган. Уларни бартараф этиш эса истикболдаги иш бўлиб, иймонли кишилар бу жараёнда энг катта фаоллик кўрсатишга даъват этилганлар. Улар Охурамазда юборган қонунлар, ўғит-насихатларга амал қилсалар, эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади деб қисоблаганлар.

Олам қарама-қаршиликлар кураши асосига қурилган; тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёзувлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасидаги курашларда у ўз ифодасини топган. Диний соҳа эса эзгуликни қарор топтириш руҳи билан ёвузлик руҳига, эзгулик руҳи ўртасидаги курашга асосланган. Охурамазда эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Аҳриман унга қарши тарзда одамларни ёмон ишларга бошлайверади деб ҳисобланган. 30-башоратда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда оралик йўл йўқ, бинобарин, ҳар бир одам бу жараённинг ёки бу томонида иштирок этишга мажбур, дейилган. Шунинг учун диндорликда иймон-эътиқод барқамоллик нишонаси

сифатида муҳим бўлиб, у одамларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини берган деб фараз қилганлар. Иймон-эътиқодли одам албатта эзгулик тарафида туради деб таъкидланган, ёвуз рухлар - дев, пари, иблис ва бошқалар эса гуноҳлар, адашишлар, ёлғонлар, касалликлар тимсоли сифатида тасвирланиб, Охурамазданинг улардан сакланишга қаратилган даъватлари ёзилган. Ёсиннинг биринчи башоратида худо- "Мен эзгу фикр (ният)ларни, эзгу сўзларни ва эзгу амалларни ёктираман. Мен маздаёсин конунларига асосланган тарғиботларни улуғлайман, деб ёзган. Демак, зардуштийлик иймони куйидаги 3 таянчга асосланган: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлиги Охурамазда одамларни ўз истакларида холис бўлиб, бир-бирлари билан муроса қилиб яшашни одат қилишлари, фаразғўйлик, калондимоғ, димоғдорлик, шухратпарастлик, конунбузарлик каби иллатлардан ўзларини тийиб юришга чақирган.

Охурамазда берган панд-насихатга биноан, "Берган сўзининг устидан чиқиш, унга содик қолиш, савдо-сотикда шартномага қатъий амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш иймонлилиқ аломатларидир". Унинг фикрича, иймонли одам ўғрилик ва талончиликдан, бегоналарнинг мол-дунёсига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига хиёнат қилишдан, яъни имонига хилоф иш қилишдан ўзини сақлай биладиган комил инсондир. "Таналарингизга нисбатан, деган у, қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг", яъни аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий гурмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади.

Башоратлардаги Одам Ато ҳақидаги ривоятлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Буларда ийим номи билан биринчи одам ва унинг фаолияти ҳақидаги гаплар ёзилган. Масалан у, Охурамазда иродасига мувофиқ, одамларни, ҳайвонларни ва қушларни парваришлаган. ер юзида қизил шуълала оловни кўпайтиради ва шу тарзда 300 йил яшаган. Охурамазда унга олтин найза билан олтин қамчи ҳадя этган. Ер одамлар яшаши учун торлик қилиб қолганда, Ийим найзани ерга суқиб, худодан уни кенгайтиришни илтижо қилган ва бунга эришган. Охурамазда Одам Атога музламачилиқ офати келаётганидан хабар берган, бу офатнинг олдини олиб қолиш кераклигини айтган. Ийим махсус уй қуриб, мавжуд ҳамма ҳайвон ва ўсимликларнинг энг яхши зоти ва навидан бир жуфтдан сақлаган; натижада дунёда тирик табиатни офатлардан сақлаб қолинган. Бироқ Ийим ўз ишига ортиқча баҳо бериб, мағрурланиб кетган ва худо тақиклаган неъмат-йирик шоҳли ҳайвон гўштидан тановул қилиб қўйган. Оқибатда у худонинг қаҳрига учраб, абадийликдан маҳрум бўлиб қолган. Одамзод ҳаётининг бу биринчи босқичидан сўнг, иккинчиси бошланар экан. Бу давр Зардушт фаолияти ва унинг диний

ислохоти билан боглиқ бўлиб, у дин ва иймон учун беомон курашлардан иборатдир. 3000 йиллик курашлардан сўнг Зардуштнинг фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келар экан; ёвузлик кучлари тимсоли бўлган дев - Ахриман энгилар экан. 3-даврда киёмат-койим бошланар ва ўликлар тирилиб, худо ҳузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришар экан. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган ва ҳисоб-китоб қилиб борган худони алдаб бўлмас экан. Зардуштийлик эътиқодича, одам ўлгандан сўнг унинг жони уч кун давомида танада турар экан; тўртинчи кунда ўз маҳрами - фариштаси йўлбошчилигида нариги дунёдаги "Чинвот" деган кўприқдан ўтиши керак. Эзгу ишлар қилган одамлар учун бу кўприк кенгайган ҳолда туради. Улар ундан бемалол ўтиб, умрлари абадий роҳат-фароғатда ўтади; охирада ўликлар тириладиган кунда ўз таналарига кириб ётади. Ёвуз ишлар билан шуғулланганлар учун "Чинвот" қилдай тораяр ва улар жаҳаннам азобларига маҳкум бўлар эканлар.

Ёшлар ва ёсинлар 3 қатламдан иборат: Биринчиси халқ дostonларининг Зардуштгача бўлган кўшиклари (шеърлари); иккинчиси Зардушт Хат (нома) лари ва учинчиси Зардушт ҳалок бўлгандан кейин китоб ҳолига келтирилган ва Кичик Авесто номи билан юритиладиган қисмидир. Демак, "Авесто" нинг илк ва кичик (кейинги) қисмларидан унинг асосий қисми Зардушт Номаларини фарқлаш лозим. Бу Номалар кўп худоликни, ўтга ва табиатнинг стихияли кучларига сиғинишни коралаб, якка худоликка эътиқод қилишни талаб этган. Ҳозиргача бўлган илмий адабиётлардаги фарқлар кўпроқ "Кичик Авесто"га асосланиб билдирилган. Бунда якка худолик ғоялари кўп худолилик эътиқодлари билан қоришиб кетгани учун тадқиқотчилар зардуштийлик кўп худолик ёки икки худо дини сифатида талқин этадилар. Бундай карашлар зардуштийликнинг учинчи йўналиши – кўп худолилик билан якка худолилик қоришмасидан иборат маздаизм билан аралаштириш оқибатидир.

Зардуштгача бўлган Охура, Митра, Мазда, Онахит ва бошқа худолар ҳақида ҳар хил фикрлар бўлган. Аммо улар одамлардек ҳаёт кечирган бўлсалар, Зардушт талқинида Охурамазда Олий ибтидо бўлиб, унинг на хотини, на болалари бор. У ҳамма мавжудотларни яратувчи ва бошқарувчи сифатида, эзгуликни барқарор қилувчи, одамлар калбини мунаввар этувчи Олий рух сифатида намоён бўлади.

Эрон шохлари ўз империяларини барқарор қилишда зардуштийликнинг ўрни ва ролига тўғри баҳо берганлар. Бироқ, бу диндаги ўртаҳол деҳқончилик, мўътадил, камтарона ҳаётдан иборат турмуш тарзини илоҳийлаштириб, қулдорлик муносабатларини коралаш уларга ёқмайди. Шунинг учун Эрон шохлари зардуштийликни

Зардушт пайғамбаргача бўлган ва Якин Шарқда ҳам кенг тарқалган кўп худодилик ғоялари билан аралаштирадилар. Зардушт ўрнига ўзларини худо вахийларини одамларга етказиб турувчи пайғамбар ўрнига кўядилар. "Кичик Авесто"да Охурамазда оламни яратувчи ва тартиб ўрнатувчиликдан кўра кўпроқ кабилавий худоларни бошқарувчи Бош худога айлантириб қўйган. Ахамонийлар Грецияни босиб олиш учун олиб борган урушлари (буяда Марказий Осиёдаги турк жангчилари катта роль ўйнагани учун Искандар Зулқарнайн улардан қасос олади) ҳамда грекларнинг Эрон ва Туронни ишғол этиши оқибатида Охурамазда қадимги Грецияда бош худо Зевс, Афлотун (Платон) сифатида талқин этила бошлаганига тадқиқотчилар эътиборни қаратадилар. Ахамонийлар зардуштийликни ўз эътиқодларига бўйсундирган бўлсалар, Искандар бу динни бутунлай йўқ қилиш учун унга оид ёзувларни ёқтириб юборган.

Зардуштийликнинг асосий ғоялари оламдаги барча тартиблар, эзгулик (яхпилик) ва ёмонликдаги, зиё ва зулмат, ҳаёт ва ўлим ўртасидага курашга боғлиқ; дунёдаги барча эзгуликларни Ахурамазда, ёмонликларни Аҳриман ифодалайди; бу курашда одам асосий куч ва ролини ўйнайди, у танлаш эркинлигага эга, у ўз ғайрати билан бу дунёда адолат топишига таъсир эта оладиган кишидир. Демак, ҳозир ҳам кимки, ўзининг иродаси, ақл-заковатига ишониб, уни ишга солса, ўзига бирор қасбни танлаб олса, ғайратли бўлса, адолатсизликка дуч келса, унга қарши курашса асло кам бўлмайди, адолатнинг тантанасига эришади.

Зардуштийликнинг ҳозирги давр кишилари, жумладан талабалар учун ахамияти шундаки, унда одамлар доим покиза юришга, баданни тоза тутишга, ёмон кирдикорлар қилмасликка; ҳар қандай ёвуз ният ва ҳақоратли, асаббузар сўзларни айтмасликка, оила тузиш ва уни сақлашга, ота-она ва фарзандларга ғамхўр бўлишга, шахсий ҳаётда мўътадил бўлишга, яъни ҳар бир хатти-ҳаракатларни бузмасликка даъват этувчи қоида, насиҳат, ўғитлар баён этилган.

"Авесто"нинг муқаддас китобларида қадимги дунё фалсафасининг 4 асослари (субстанцияси) - тупроқ, сув, ҳаво, олов муқаддаслаштирилган. Тупроқ, сув, ҳавони булғаш, ифлослантириш энг оғир гуноҳлар қаторига қўшилган. Ҳатто марҳумларнинг мурдалари ерни, сувни, ҳавони захарлаб қўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда қўмиш расм бўлган. Охурамазда "ерга яхши, мустаҳкам уруғлар сепишдан ортиқ савоб иш йўқ", деган. Худонинг бу айтганига амал қилиш, 10 минг марта ибодат этиш ёки юзлаб жониворни қурбонликка сўйишдан афзал қисобланган. Экин экиш ердаги ёвузликка барҳам бериш, ҳисобланган. "Одам гўзаллиги деҳқондан, деҳқончиликдан, - дейилган башоратларда, - кимки ерга уруғ

қадабди, у одамийликка иймон келтиради, шу йўлгина ягона ҳақиқат бўлиб, қолгани саробдир. Зардуштийликнинг вазмин, мусиқа билан уйғунлашиб кетган доно ўғитлари она заминга, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчиликка ва Ватанга, халққа улуғ муҳаббат руҳи билан уйғунлашиб кетган. Бу ҳол унда диний мазмунга қараганда дунёвий элементлар кўп бўлганидан далолат беради.

Зардуштийликнинг барча маросимлари, жумладан, Наврўз, Меҳржон байрамлари тантаналарида бу рух айниқса улкан қудрат билан намоён бўлган. Бойчечакнинг чиқиши, лолакизғалдоқнинг очилиши, бодомнинг гуллаши, умуман баҳор билан бирга табиатнинг гўзаллашиб бориши эзгулик руҳининг тантанаси бўлиб, уларнинг ҳар бири катта шодиёналикка сабаб бўлган. Одамлар табиатнинг бу гўзалликларини муқаддас билиб, уларни халқ байрамлари ва сайилларига айлантириб юборганлар.

"Авесто" нинг Гат қисмида одамлар ҳалол меҳнат қилишга ўз қўли хунари билан моддий неъматни яратишга, боқиманда, текинхўр бўлмасликка, буларга йўл қўймай виждонан яшашга даъват этилган. Бу даъватларнинг ҳозир барча кишилар, айниқса талабалар учун ҳам фойдаси катта.

Зардуштийликда диний дастурлар ҳақидага ғоялар билан бирга реал, дунёвий, ҳозир ҳам фойдали насихат, тавсия, чеклаш, таъкидлаш, рағбатлантиришга доир уғит ва даъватлар кўп бўлган. Улардан ҳозирги мустақиллигимиз даврида ҳам фойдаланиш мумкин.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Диннинг келиб чиқии, мавжудлиги сабаблари, функциялари ҳақида қандай қарашлар мавжуд?
2. Қандай миллий динларни биласиз?
3. Зардуштийлик қаерда шаклланган ва унинг асосий ғоялари нима?
4. Зардуштийликнинг маънавий-ахлоқий таълимоти ҳақида нима биласиз?

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
2. Мирзиёев Ш. М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
1. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да.-Тошкент Ислом университети. 2005.
2. Закрулло А. «Ғоялар кураши»-Тошкент Мовароуннаҳр, 2000.
3. Кодиров З. Имом Аъзам ҳаёт йўли ва фикҳ усуллари.-Т.: Мовароуннаҳр, 1999.
5. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: 1992.
4. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагамизда.-Т.: Ўзбекистон,

1999.

5. Кармов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Ўзбекистон, 1998.

6. Мустақиллик изохли лугати.-Т.: «Фан», 1998, 53-54, 74-75, 155-157 бетлар.

7. Токарев С.А. Ранние формы религии.-М.: Политиздат, 1990.

8. Тайлор Э.Б. Первобытная культура.-М.: Политиздат, 1989.

9. “Авесто” тарихий-адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001.

10. Бойс М., Зароастрий: верования и обычаи. Издание 2-е Санкт-Петербург, 1998.

2-МАВЗУ: ЖАҲОН ДИНЛАРИ: БУДДАВИЙЛИК. ХРИСТИАНЛИК

РЕЖА:

1. Буддавийликнинг таълимоти, унинг Марказий Осиёга тарқалиши.

2. Буддавийликнинг Моҳаяна ва Ҳинойна йўналиши.

Буддавийликнинг таълимоти, унинг Марказий Осиёга тарқалиши. Буддавийликнинг асосчиси милоддан аввалги 1-минг йилликда яшаган Будда ҳисобланган. У тарихий шахс бўлиб, 80 йил яшаган. Унинг хусусида турли ривоятлар мавжуд. Унинг номи ҳинд тилида нурланган, олий ҳақиқатга эришган деган маънони англатади. Ривоятларга қараганда, кенг маънода кўп марта илоҳий туғилишлар туфайли мутлок баркамолликка эришган; бошқаларга ҳам диний нажот йўлини кўрсата оладиган одам бўлган.

Тарихий манбаларнинг далолат беришича буддавийликнинг асосчиси шахзода Сидхартхадир. У вафот этгандан сўнг Будда - "ҳақиқатга эришган" деб аталган; у ушбу олий мақсадга эришиш учун Гаутама уруғидан бўлган энг обрўли Шакъя қабиласини танлаган; ана шундан бу диний ривоятда Будда-Гаутама номи кенг тарқалган. Диний ривоятларга кўра Гаутама ҳинд қабиласи ҳукмдорларидан бирининг ўғли бўлиб, у бефарзанд бўлган; аммо унинг хотини ғойибдан ҳомиладор бўлиб, 45 ёшида ўғил туккан; бола туғилганда мўъжиза юз берган: табиий ҳодисалар - ер кимирлаб, чақмоқ чақиб, момақалдирик гумбирлаб турган; унинг овозини Коинотдаги илоҳий кучлардан ташқари барча тирик мавжудодлар ҳам эшитиб турган; чакалоққа Сидхартха (топширикни бажарувчи) деб ном қўйганлар; У 7 кундан кейин юриб кетган ва гапира бошлаган.

Сидхартханинг отаси ўғлини дин йўлига бағишлашга рози бўлмай, унга яхши маълумот берган ҳамда яхши шароитларда тарбиялаган ва у ҳеч қандай қийинчилик кўрмай ўсган; ўспиринлигидаёқ ўзининг донолиги, кучлилиги ва эпчиллиги билан ҳаммани хайратга солар экан.

У бир чолга дуч келган, касал ётган кишини, ўликни кўргандан сўнг ҳаётнинг моҳияти, мақсади, оғирликлари, касаллик ва ўлим ҳақида ўйлай бошлаган. Бинобарин, ҳаётнинг беҳудалигани англаб, тарки дунё қилган, дарвеш йўлига кирган; бу билан у кишилар бошига тушадиган кулфатлар, азоб-укубатлар сабабларининг моҳиятига тезроқ етиб, улардан қутулиш йўлини топмокчи бўлган. Ниҳоят, 36 ёшида "ҳақиқий билим" ни топганлигани эълон қилган. Шундан сўнг у Будда деб ном олган ("будда" сўзи илоҳий ҳақиқатга эришган, деган маънони англатади). Шу тарика унда улуғвор ҳақиқат сири очилган, улар буддавийлик таълимотига асос қилиб олинган.

Ҳар қандай динлар каби буддавийликнинг ҳам келиб чиқиши сабабини халқларнинг яшаш шароити ва ҳаётидан, муайян даврдаги ижтимоий муносабатлардан излаш ва топиш лозим.

Қадимги Ҳиндистонда буддавийлик шаклланганга қадар мураккаб синфий муносабатлар мавжуд эди. Кишилар олий, ўрта ва куйи табақаларга ажратилиб, олийга брахманлар, харбийлар, ўрта табақага - деҳқонлар, энг куйи табақага оддий халқ, хизматкор, чўрилар киритилар эди.

Буддавийлик қулдорлик жамиятида брахманлик мазҳабларидан бири сифатида пайдо бўлган. У брахманликни жоннинг кўчиб юриши, жаннат ва дўзах қақидаги ақидаларни сақлаб қолган. Брахманликнинг жамиятнинг табақаларга бўлиниши тўғрисидаги таълимотига қарши чиқиб, барча кишилар эътиқодда тенг ҳуқуқли деб эътироф этилган. Буддавийликнинг диний тенглик ҳақидаги ғояси одамларнинг касбларга бўлиниб кетишига қарши курашда ижобий роль ўйнаган. Айни пайтда буддавийлик кишилар "азоб-укубат" чекишда ва ундан халос бўлишда ҳам тенгдирлар деб ҳисобланган.

Буддавийлик диний таълимотининг асосий манбаи муқаддас китоб - "Трипитака" (Уч сават донолик) деб аталган. Бу таълимотда Будда учта саватда таълимот қолдирган дейилади: биринчи сават - Винояпитана (панд - насиҳатлар, ахлокий метёрлар); иккинчи сават Сутгапитака (дуолар, дostonлар); учинчи сават Абхидхаммапитака (диний-фалсафий масалалар баёни) лардан иборат.

Марказий Осиё халқларининг қадимги тарихи ва маданиятида буддавийлик муайян ўрин эгаллаган. У зардуштийлик дини таъсирида ва у билан ёнма-ён шаклланган динлардан бири бўлган буддавийлик милоддан аввалги VI-V асрларда Ҳиндистоннинг шимолида вужудга келган; кейинчалик Жануби-Шарқий ва Марказий Осиё ҳамда Узок Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Унинг вужудга келиши хинд жамоаларида рўй берган муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар - уруғ-қабилачилик алоқалари ва тартибларининг емирилиши, синфий жамиятнинг вужудга келиши ва йирик қулдорлик давлатларининг пайдо

булиши билан боғлиқ эди. III-асрга келиб дунёвий жамият (император Ашока) нинг фаол кўлаб-қувватлаши натижасида мулкчилик даражасида ягона бўлган будда ташкилоти (монахлик жамоаси - сингха) ва диний ақидачилик шаклланган.

Буддавийликнинг Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда тарқалиши милоддан аввалги II асрларда бу ерлардаги қабилаларнинг авлодлари тугатган грек-бактрия подшоҳлигининг ўрнида қарор топган Кушон империясининг ривожланган даврига тўғри келади.

Кушон империяси ўзининг энг гуллаган даврида (милоднинг I-III асрларида) ҳозирги Марказий Осиёнинг бир қисмини, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон, эҳтимол Уйғуристонни ҳам ўз ичига олган. Кушон подшолиги даврида буддавийлик Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса Буюк ипак йўли орқали Хитой ва Узок Шарққа тарқалган.

Кейинги ўн йилликлар мобайнида олиб борилган археологик изланишларнинг натижалари ва тарихий маълумотларни умумлаштирган ҳолда тахмин килиш мумкинки, исломгача бўлган даврда буддавийлик Марказий Осиё ғоявий ҳаётининг муҳим таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Буддавийлик фақат махсус ибодатхоналаргагина эмас, балки подшо саройларидан бошлаб, оддий камбағал деққон ва хунармандларининг кулбасигача кириб борган диндир. Буддавийликни қабул қилган Марказий Осиё халқлари диний ибодатлар учун ҳар хил махсус иншоотлар қурганлар.

Буддавийлик билан боғлиқ обидалар, ибодатхоналар, ҳайкаллар, деворларга солинган расмлар Марказий Осиёда топилган қадимги тарихий обидалар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Буддавийлик билан боғлиқ иморатлар, қурилишлар ҳозирда ҳам Шимолий Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг Жанубий туманларида, Тожикистонда ва Қозоғистон жанубида маълумдир. Булар орасида энг йирик иншоот эски Термиздаги Қоратепа номли ғор ибодатхонасидир. Бу очик сарик рангли катта тепалик бўлиб, унга кумтошли ғор бинолар ўйиб солинган; ер устида бинолар барпо этилган; буларнинг ҳаммаси бир бутун уйғун бўлган будданинг 20-25 ибодатхонасини ташкил қилиб, Кушон подшоҳлигида буддавийликнинг муҳим аҳамиятга эгалигидан далолат беради. Деворларга солинган расмларни, ҳайкалларни, тоат-ибодат буюмларини, тангаларга, совға қилинган сопол идишларга битилган ҳар хил ёзувларни ўрганишлар Қоратепанинг милоднинг I аср охири ва II асрнинг бошларида бунёд қилинганлигидан, араблар Ўрта Осиёга кириб келганларидан кейин улар тугатилган ва кейинчалик вайронага айланганлигидан далолат беради.

Буддавийлик таълимоти ва унинг мазмуни. Буддавийлик таълимотида ҳар қандай борлик (моддийлик) барча кўриниш ва

шакллардаги ҳар қандай ҳаёт - ҳамма мавжудотларга азоб берувчи ёмонликдир. Ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби - инсоннинг ва барча тирик мавжудотларнинг бу дунёга қайта туғилиб келиш дунёси (сансара) га боғланганлиги, унга қўнгил қўйганлигидир. Унингча ҳар қандай инсоний туйғу, хиссиёт, эҳтирос ва истак азоб-уқубатни чуқурлаштиради: "борлиқ гирдоби" дан чиқиб олиш учун ғафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини англаш, ҳаётга чанқоқликдан қўнгилхушликларга, лаззатларга, ҳокимиятга, бойликка интилишлардан воз кечиш лозим; фақат шундагина "нажот топиш йўли"га кириш мумкин. Илк буддавийликда бундай нажотдан фақат зоҳид. ёки монахгина умид қилиши мумкин эди. Фақат яхшироқ қайта туғилишни умид қилиши, бунинг учун эса у монахларга мўл-кўл хайр-садақа беришни ҳамда куйидаги 5 ахлокий талаб (панча-шила) га амал қилиши керак:

1. Ҳар бир киши ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, тирик мавжудотни ўлдирмаслик;
2. Ўғрилик қилмаслик, яъни бировнинг мулкини олмаслик;
3. Ҳис-туйғуларга ортикча берилмаслик, бегона аёлларга кўзолайтирмаслик;
4. Ёлғон гапирмаслик, ростгўй бўлишлик;
5. Ичкилик ичмаслик.

Буддавийликда ҳамма нарса билиб бўлмайдиган руҳ - нирванага асосланади, дунё реал мавжуд эмас, у фақат кишиларнинг ҳаёлида, билиб бўлмайдиган руҳнинг намоён бўлишида, деб нотўғри таълим берган. Бу билан у субъектив идеализм ботқоғига ботган. Буддавийликдаги руҳ - нирванинг таълимоти "муқаддас ҳақиқат" деб аталган. Унга кўра, ижтимоий ҳаёт ва шахсий турмуш азоб-уқубатларининг сабаби - кишиларнинг истаклари ва нафсларида. Азоб-уқубатдан кутулиш учун кишилар ўзларининг истак ва нафсларини тийишлари, Будда кашф этган ақидаларга амал қилишлари зарур. Буддавийлик азоб-уқубат тушунчасини мутлақлаштирган, борлиқнинг барча шакллари, унинг мазмунини, ҳар қандай турмуш тарзини азоб-уқубат деб нотўғри ҳисоблаган. Шунинг учун буддавийлик нирванани борлиқнинг интиҳоси, деб асоссиз тушунган. Буддавийлик таълимоти, жонли мавжудотларнинг ўлиши уни ташкил этган дхарма (элемент, заррача) ларнинг ажралиб кетиш жараёнидир. Буларнинг янгидан бирикиши илгари қилинган "савоб ва гуноҳ" лар билан боғлиқ дейилади. Дхарма нирвана даражасига етгандагина қайта туғилишларга барҳам берилиб, азоб-уқубатдан бутунлай халос этилар экан.

Буддавийлик таълимотига кўра, азоб-уқубатлардан халос бўлишнинг энг макбул йўли роҳиблик (монахлик) жамияти (санҗа) га ўтиш ҳисобланади. Роҳиблик бошқа динларга караганда буддавийликда

барвақт вужудга келган бўлиб, ҳозирги кунда буддавийлик маҳзабларидан бўлмиш ҳинояна тарқалган мамлакатлар халқдарининг ижтимоий ҳаётида ғоят салбий рол ўйнамоқда. Роҳиблар буддавийликка эътикод қилувчилар орасида ноўрин тарзда жуда катта обрў ва ҳурматга сазовар бўлиб, уларга итоат этиш ва айтганини бажариш зарур, деб ҳисобланади.

Буддавийлик таълимотида олам уч босқичли деб тавсифланган. Биринчиси энг юқори олам бўлиб, унда мутлақ осойишталик ҳукмрон. Унда фақат соф руҳгина мавжуд. Бу олам руҳнинг маконидир. Буддавийликнинг таълим беришича, мутлақ илокий куч - руҳни мутлақо билиб бўлмайди. Биринчи оламда руҳ моддий оламдан ташқарида, у ҳеч ҳаракатсиз мутлақ, осойишта ҳолатда яшайди. Иккинчи олам, ривоятларга кўра, руҳий мавжудотлар билан тўла жаннат - бодисагвадир. Бу оламнинг ҳокими Амилтабадир. Унинг оламида руҳ ўз гуноҳидан ҳалос бўлган, лекин энг олий оламга, нирванага, мутлақ бўшлиқ ва осойишталик оламига кўтарилмаган авлиёлар яшар экан. Буддалар кишиларга будда таълимотини ўрганиш, яхши йўлдан бошлаб бориш учун ерга юборилар экан. Учинчи олам, энг қуйи олам бўлиб, унда одамлар ва ҳайвонлар яшар экан. Бу оламдаги руҳ, қафасда яшар экан, у ҳаёт давомида озод бўлиш ҳамда юқори оламга кўтарилишига ҳаракат қилади; руҳнинг юқори оламга кўтарилиши одамлар қиладиган савобли ишларга боғлиқ; агар одам буддавийлик таълимотига эътикод қилса, яхшиликка интиلسа, унинг жони қайта туғилишлардан сўнг жаннатга ва ундан нирванага кўтарилар экан. Ёмонликка мансуб гуноҳкор кишиларнинг руҳи эса қуйи дунёда азобланиб, қафас ичида юра берар, юқори оламга ҳеч кўтарилма олмас экан. Агар инсоннинг дин таълимотига зид ишлари кўпайиб кетса, ҳирс ёки товламачиликка берилиб, ундан қутила олмаса, бундай одамнинг руҳи бир неча қайта туғилишлардан кейин дўзахга тушар ва унда абадий азобланар экан.

Буддавийликда қайта туғилиш дегақца янгидан пайдо бўлиш тушунилмайди, балки илгари ўлган одамларнинг жисмидан тарқалган дхармаларнинг янги асосда бирлашиб, келажак авлодга ўтиши тушунилади. Шунинг учун буддавийлик инсон ўз қилмишлари учунгана жавобгар бўлиб қолмайди, балки келажак авлод учун ҳам жавобгар деб ҳисобланган. Агар одам яхши бўлса, будда таълимотига тўлиқ риоя қилса, бой ва эътиборли бўлса, унинг дхармалари асосида қайта туғилган одам ҳам бой ва бадавлат, софдил бўлади. Аксинча, одам ёмон бўлса, камбағал, қашшоқ, бўлса, будда таълимотига риоя қилмаса, унинг дхармаларидан пайдо бўлган одам ҳам камбағал, қашшоқ бўлар экан. Бунинг сабаби аввалги авлодлар ёмон ҳаёт кечиргани учун берилган жазодир, деб ҳисобланган. Буддавийлик ўзининг бу таълимоти билан жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни туб моҳиятини яширишга

ҳаракат қилади. Бошқа динлар каби буддавийлик ҳам ҳаётда пассив бўлишни, тақдирга тан беришни тарғиб қилади, зоҳидликни ёқлаб, эксплуатацияни окдайди.

Буддавийликнинг парчаланиб кетиши. Барча жаҳон динлари каби буддавийлик ҳам ижтимоий тараққиёт натижасида ва турли мамлакатлардаги ижтимоий гуруҳлар тузумларнинг хусусиятларга қараб, турли мазҳабларга бўлиниб кетган.

Буддавийликда бир неча мазҳабдар пайдо бўлган. Булардан энг йириги I - асрда ундан ажралиб чиққан ҳинояна ("кичик арава", тор йўл маъносида) Шри Ланка, Бирма каби мамлакатларда кенг тарқалган; маҳояна ("катта арава", кенг йўл маъносида) Тибет, Хитой, Япония, Монголияда ҳамда Олтой ва Узоқ Шарқда яшовчи баъзи халқлар ўртасида кенг тарқалган.

Буддавийликка хос мазҳаблардан бири Тибет ва Монголияда ҳам тарқалган бўлиб, у ламаизм деган ном билан юритилади. Буддавийликнинг бу мазҳаби маҳаилий халқлар ўртасида қадимдан мавжуд бўлган диний тасаввур ва урф-одатларни ўзлаштирган. Ламаизмда буддачилишга хос тасаввурлар билан бир қаторда, Будданинг яна қайтиб келиши ва ер юзида адолатли ҳокимият ўрнатиши тўғрисидаги ривоятга кенг ўрин берилган. Ламаизмни кўчманчи, қалоқ, саводсиз халқ ҳаётига мослаштиришга уриниш мавжуд; ундаги ибодат қилиш тартиби ҳам анча соддалаштирилган

Ҳиндистонда қулдорлик тартиблари барҳам топиши билан буддавийлик брахманизмга тобора яқинлашиб борган; кейинчалик ҳиндуизмга қўшилиб кетган. XI-XII асрларда буддавийлик Ҳиндистонда ўз таъсирини деярли бутунлай йўқотган.

Буддавийлик таълимотини тартибга солиш мақсадида 1871 йилда Бирмада буддавийларнинг махсус ибодатхонасида Трипитақанинг турли таржималари ва вариантларини таққослаш натижасида ягона тексти ишлаб чиқилган эди. Янги текст мазмуни 729 та мармар плитага тушурилган эди. Бу ёзувлар сақланган ибодатхона дунё буддистларининг муқаддас жойига айлантирилган.

Буддавийлик руҳонийлари халқаро миқёсда унинг мавқеини кучайтиришга ҳаракат қилмоқдалар. Шу мақсадда буддавийликнинг турли ташкилотларини бирлаштирмоқдалар, буддистларнинг халқаро конференциялари, съездларини мунтазам ўтказмоқдалар.

Буддавийликнинг бир неча халқаро ташкилотлари мавжуд. Шулардан энг йириги Жаҳон буддистлари қардошлигидир. У 1950 йили тузилган. 1956 йили отахон буддистларининг бу дин пайдо бўлганлигининг 2500 йиллиги нишонланди.

Марказий Осиёда бир неча юз мингдан иборат корейс миллатига мансуб кишилар яшайди. Уларнинг оилавий-маиший анъаналари,

миллий удумларининг айрим таркибий қисмлари маҳояна (шимолий) кўринишдага буддавийлик таъсирида шаклланган. Хозирги вақтда бу минтақада, айниқса Ўзбекистонда корейс буддистларни христианлик таъсирига олишга қаратилган ҳаракаглар авж олмоқда.

Христианликнинг таълимоти, Ўзбекистонга тарқалиши. Христианлик йўналишлари (католицизм, православия, протестантизм), ахлоқий ҳаётдаги ўрни.

Христианлик жаҳон динларидан бири бўлиб, эрамиз 1-асрининг 2-ярмида Рим империясининг шарқий вилоятларида кўп ҳудодлик динлари ўрнига куллар ва мазлум элатларнинг дини сифатида якка ҳудодлик (монотеистик) тарзда шаклланган. Христианлик Фаластин ва Ўрта Ер денгизи яҳудийлари динлари доирасида вужудга келган; ўнлаб йиллардан кейин эса бошқа, асосан географик жиҳатдан қаралганда Рим империяси билан боғлиқ ёки унинг сиёсий ва маданий таъсирида бўлган халқлар орасида тарқалган. Янги ва энг янги тарих даврларида у мустамлакачилик сиёсати ва миссионерлик натижасида Европадан ташқарига ҳам тарқалган. Христианлик Европа, Америка, Австралия ҳамда қисман Африка ва Осиё китъаларига тарқалиб дунё халқларининг деярли учдан бирини (2 миллиардини) ташкил этади.

Христианлик вужудга келишини Библиянинг хабар беришича, Иисус Христос фаолияти билан боғлаб тушутирилади.

Христианликнинг вужудга келишида шарқ динларининг ҳам таъсири бўлган. Жумладан, мисрликларнинг Осирис ва Исида, эронликларнинг Митра, яҳудийликнинг Мусо ҳақидаги ривоятлари, охират тўғрисида хикоя килувчи ҳар хил ривоятлар ҳам христианлик таълимотига киритилган.

Христианликдаги одам-худо тўғрисидаги тушунчани ишлаб чиқишда ягона империяга бирлашган Рим императорларининг якка Ҳудодлик тўғрисидаги ички сиёсати ҳам катта таъсир кўрсатган. Шу мақсадда императорларга ва Рим шаҳри худоларига сиғиниш юзага келган.

Лекин шаклланаётган христиан мафқураси асосида биринчи галда иудаизм монотеизмининг "Қадимги ахднома" китобига кирган барча "муқаддас ғоялар", яъни Ерни Худо яратганлиги, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, инсоннинг яратилиши, унинг тили, ахлоқи, ҳукуки, охират роҳатлари ҳақидаги ғоялар катта рол ўйнаган.

1947 йили Ўлик денгиз киргоғидаги Қумрон яқинида қадимги қўл ёзмалар топилган эди. Булар ҳукмрон жамоанинг диний таълимотлари - иудаизм ва христианлик ўртасидаги оралик бутунни ташкил килганлигани кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, христианлик Рим империясида яшаган кўпчилик элатларнинг динлари, ривоятлари, урф-одатлари асосида ташкил топган. Бу дин дастлаб куллар, эзилган камбағалларнинг талабларини, "халоскорлик" ғояларини ўзига сингдирган дин сифатида вужудга келган. Кейинчалик унинг ижтимоий, диний структураси ўзгариши билан ҳукмрон табақалар қўлида мазлум халқларни эксплуатация қилишнинг гоявий қуролига айланган.

Ўша даврда жамиятда юзага келган ҳукмрон доиралар билан мазлум халқлар ўртасидаги зиддиятни юмшатишга хизмат қилиши мумкин бўлган христианликдаги диний ғояларни ҳисобга олган император Константин 324 йили бу динни давлат дини деб эълон қилган. 325 йилда унинг кўрсатмаси билан Никей саборида христианларнинг 1 - йиғини бўлиб ўтган. Унда епископлар ва илоҳиётчилар христианликнинг асосий ақидаларини тасдиқлаб, черков ташкилотини такомиллашган ҳолга келтирганлар.

Шундан буён, даврлар ўтиши билан христианлик бугун Европа, Шимолий ва Жанубий Америка, Африка, Австралия китъаларига ёйилган. Кейинчалик Марказий Осиё республикалари худудларига ҳам қисман етиб келган жаҳон динидир.

Христианлик динининг таълимоти. Христианликнинг муқаддас диний ёзуви - Библиянинг иккинчи қисми - "Янги ахднома" бўлиб, у эрамининг I-II асрларида грек тилида яратилган.

Библиянинг христианлик пайдо бўлмасдан бирмунча олдин яратилган 1 - қисми "Қадимий ахднома" деб аталиб, у иудаизмнинг муқаддас ёзуви ҳисобланади. Библиянинг иккинчи қисми - "Янги ахднома" деб аталиб, у христианликнинг муқаддас ёзуви деб ҳисобланади.

"Янги ахднома" 27 китоб (боб) дан ташкил топган. Унинг таркибига 4 та "Инжил" (Евангилие, яъни Хушхабар), хаворийларнинг (Исо шогардлари, христианликнинг дастлабки тартиботлари) амаллари, 21 рисола ва Иоаннинг "Вақийномаси" киритилган.

Христианлик бошқа жаҳон динлари каби мутлақ, абадий, ўзгармас қароматни, билимни, бениҳоя қудратнинг эгаси бўлган яқка худо ҳақидаги ғояни асослайди. У уч қўринишдаги яқка худони ўзида мужассамлаштирганлик ақидасини яратган. Уч қўринишдаги худо ҳақидаги таълимотга биноан, худонинг ички ҳаёти сабаби ўз-ўзидан мавжуд бўлган учликдаги уч асос ёки "муқаддас учлик" бўлган - ота-худо, ўғил-худо ва муқаддас рухнинг ўзаро муносабатидир. Ўғил Исо баён қилинган таржимаи ҳолига кўра ота-худодан, муқаддас рух ҳам ота-худодан яратилган (проваслав йўналиши таълимоти), (католицизмда эса ота-худо ва ўғил-худо ҳам худодан туғилган).

Худонинг мужассамланиши ёки Исонинг икки моҳияти - одам

мохияти, худо мохияти ҳақида, "Гуноҳни ювиш", яъни Исонинг ўзини ихтиёрий тарзда қурбон қилиши" ҳақидаги таълимот билан мустаҳкамланган. Христианлик муқаддас руҳ - ота худо, бола худо ва муқаддас руҳ - уч юзли худо тўғрисидаги таълимоти, тарғиботи, ташкилотчилиги, жаннат ва дўзах, охират яъни дунёнинг охири борлиги, Исонинг қайта тирилиши ҳақидаги ва бошқа ақидаларни ўз ичига олади.

Христианлик давлат дини деб эълон қилингандан сўнг, 325 йили император Константин бошчилигида Никей шаҳрида христианларнинг I жаҳон йиғилиши бўлган. Йиғилиш христиан динининг қонун-қоидаларини ишлаб чиққан ва худони уч шахснинг (ота худо, ўғил худо) руҳ худо, бирликда ифодаланишидир деб уқтирган. 381 йили христианларнинг Константинополда бўлиб ўтган II жаҳон йиғилишида чўқиниш ва тирилиш ҳақидаги янги ақида қабул қилинган.

Ота худо табиат, одам ва фаришталарни яратган, деб ҳисобланади. Исо ўғил худо ҳисобланган. Худонинг гавдаланиши ақидасига кўра, Исо худолигича қолган ҳолда Мария исмли қиздан туғилган одам ҳам бўлиб қолган. Бутга парчинланган худо Исо тортган азоблари ва ўлими билан ўзини одамларнинг гуноҳлари учун ота худога қурбон қилган ва шу билан гуноҳини ювган. Ушбу ақидага кўра, Исо одамзодга гуноҳлардан халос бўлиш йўлини кўрсатиб берган. Исонинг тирилиши ақидаси келгусида ҳамма одамлар тирилишининг гарови, деб эълон қилинган. У тирилгандан сўнг осмонга - ота худо хузурига чиққанлиги, яъни осмонга чиқиб тушиши (исломда меърож) ақидаси бу дунёдаги ҳаёт охиратдаги мангуликка нисбатан ҳеч нарсага арзимайди, деб уқтиради.

Христианликда иймон калимаси "ягона, муқаддас собор ва опостол чркови" га ишонишни, чўқинтириш зарурлигини тан олнишни, қиёматда ўликларнинг тирилишига, шундан сўнг савоб эгаларига мангу роҳат-фароғат кўриш, гуноҳкорларга доимий азоб-укубат тортиш даври келишига ишонишни буюради.

Диний ғоялар таркиби топиши билан бир қаторда христиан ибодат маросимлари ҳам шаклланиб борган. Христиан маросимчилигининг энг муҳим элементлари сирли ибодат (тайнстволар) деб юритилади. Булар қаторига чўқинтириш (сувга шўнғитиб олиш), миропомазание (чўқинтирилган кимсага хушбўй катрон-миропа суртилгач, "муқаддас руҳ" нинг хузур-ҳаловати унга ўтиши); евхаристия ёки причишение (нон ва винони Исонинг танаси ва қони деб тасавнур этган ҳолда истеъмол қилиш), тавба қилиш (диндорнинг руҳоний воситасида худодан кечирим сўраши ва ўз гуноҳларини унга айтиб бериши), никоҳ, руҳонийликка фотиҳа бериш, соборлаштириш, яъни беморни муқаддаслаштирилган зайтун мойи - елега бўяш кабилар қиради.

Христианликнинг бош ибодати литургия (обедня, месса) бўлиб, у

хар хил афсунгарликлар, музыка чалиш, ашула айтиш, "муқаддас" ёзувларни ўқиш, қад букиб таъзим бажо келтириш, шам ва чирокларни ёндириш, хушбўй нарсаларни чекиш билан қўшиб олиб бориладиган диний амаллардан иборат.

"Муқаддас учлик"нинг хар бирини, Биби Марямни улуғлаш "худога хуш келган авлиёларга", худо ярлақаганларга ҳам сиғинишни келтириб чиқарган. Христианликда бугта чўқиниш ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Унда пасха (Исонинг тирилиши), тарика (ёки пятиядесатница), рождество (Исонинг туғилиши) ва бошқа байрамларга катта ўрин берилган.

Христианликдаги йўналишлар. Христианлик шаклланиб турли мамлакатларга ёйилиши, ижтимоий ҳаётда юзага келган сиёсий, иктисодий, маданий, маънавий силжишларга ҳам дуч кела бошлаган. Бошқа жахон динлари каби унда ҳам турли йўналишлар, мазҳаблар, секталарга бўлиниш жараёни содир бўлган.

Энг биринчи ажралиш христианликда IV-V асрларда рўй берган, яъни Исо масихни¹⁵ талқин қилишда фарқданадиган иккита диний-ақидавий йўналишлар - монофизилар ва несторианлар юзага келган.

Кўпчилик христианлар Исои масихни ҳам худо, ҳам одам табиатига эга деб билса, Константинополь архимандрати Евтахия таълимотининг тарафдорлари бўлган монофизилар у фақатгана худо моҳиятининг бирлигидан иборат деб ҳисоблаганлар.

Константинополь патриархи Нестор қарашлари тарафдори бўлган несторианлар эса у худо инсонлар ҳаёти каби яшаши учун вужудга келган одамдир, деб тарғиб қилдилар.

Эфес соборида (431 йил) несторианчиликка бидъат деб қаралиб, унинг тарафдорларини таъқиб қилиш бошланган. Натижада оммавий ҳаракатлар бошлашларига сабаб бўлган.

Ҳозирги кунда монофизитликка Яқин шарқдаги Якобитчилар, Жанубий Ҳиндистон ва Эфиопия христиан аҳолисининг 96 фоизи амал қилади.

471 йилдан эътиборан юқорида қайд этилган чсрковлар қадимги Шарқ черковлари деб атала бошлангам. Несторианлар, энг аввал, Осурийлар орасида тарқалган. Буларнинг диний жамоалари ҳозирда ҳам Сурияда, Ироқда, Эронда, Ҳиндистонда бор.

1054 йилга келиб христианликнинг православ ва католик черковига бўлиниши расман тан олинган. Бу бўлиниш Рим империясининг Шарқий ва ғарбий қисмлари орасидаги феодал муносабатларнинг тафовутларини ўзида акс эттирган; Рим папаси билан Константинополь патриархи ўртасидаги барча христиан черковлари

¹⁵ Исо номига қўшилган «Масих» сўзи қадимий яҳудий тили – ивритдаги мсинах сўзидан олинган бўлиб, «силанган» ёки «сийланган» маъноларини билдиради.

устидан якка ҳокимлик ўрнатиш учун шиддатли курашлар билан боглик бўлган. Христианликнинг алоҳида ва мустақил ғарбий тармоғи Рим католик черкови, яъни умумий, жаҳон Рим черкови деб атала бошлаган. Дунёвий ҳокимиятга тобе бўлган Шарқий христианлик грек-кефилик (грекча - бутун дунё) ёки изчил. Собиткадам (ортодоксал) христианлик деб атала бошланган. Православие ва католицизм ерларида умумийлик ҳам, бир-биридан фаркланадиган жиҳатлари ҳам бор.

XVI асрдаги реформация жараёнида феодализм ва капитализмга карши кенг кулоч ёзган ҳаракатлар Европадаги буржуа революциялариинг энг биринчи ифодалари эди. Католицизмдан бир неча Европа черковлари ажралиб чиқиши патижасида христианиликда протестантлик ҳаракатлари вужудга келган. Бунинг доирасида лютеранлик, анабаптизм, англиканлик ва кальвинизм черковлари шаклланган. Ҳар бир черковнинг асосий маросимлари жиҳатидан ўзларига хос бўлган томонларга эга бўлиши билан бир қаторда, булар ҳам ўз навбатида бир неча йўналишлар, мазҳаблар ва оқимларга бўлинди.

Ҳозирги замон христианилигида турли йўналиш ва оқимлар орасидаги келишмовчиликларнинг камайтирилиши бугунги кун учун хосдир. Бунга 1948 йилда ташкил топган Жаҳон черковлари кенгашининг фаолиятлари ва экуменик христианлар кўмаклашмоқда.

Католицизм - бу христианликда энг кўп тарқалган йўналишидир. У Европа, Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатларида тарқалган бўлиб, мухлислари тахминан 800 млн. кишини ташкил қилади.

Католицизм таълимотида жаннат ва дўзахлар оралиғидаги дунё, гуноҳкорларнинг руҳи, жони ҳақидаги, Исои масиҳни бениҳоя ҳурматлаш, унинг танаси ва жонини кўкларга кўтариш соҳаларидаги диний ақидалар мавжуд.

Католицизмда Библияни шархлаш ҳукуки фақатгина руҳонийларга берилади; чунки улар уйланмаслик ҳақидаги диний талабга амал қиладилар. Диний ибодатлар дабдабали ва сахналаштирилган кўринишга эга; диний ўқиш, дуо, илтижолар латин тилида олиб борилади. Православиедаги каби католицизмда ҳам фаришта, илоҳий куч, чиримайдигам марҳум жасадларига снгиниш одатлари сақданиб қолган.

Католицизм бошқа йўналишлардан фаркли ўлароқ марказлашган тизимга эга. Ватикан ана шундай марказ сифатида (майдони 44 гектар) 1924 йилдан бошлаб Папа Пий XI нинг Муссолини ҳукумати билан тузган битимига мувофиқ мустақил теократик давлат ҳисобланади. Рим Папаси черковнинг якка раҳбари бўлиб, у Исо Масиҳнинг ердаги ноиби ҳисобланади. 1870 йили эътиқод ва ахлоқ масалаларида унинг бснуксонлиги ҳақидаги ақида қабул қилинди. 1978 йилда собиқ Польша

кардинали Король Войтила 264-Рим папаси этиб тайинланди ва у хозирга қадар Иоанн Павел II номи билан бу вазифани бажармоқда.

Сон жиҳатдан унчалик катта бўлмаган католик жамоалари Марказий Осиёнинг айрим ҳудудларида ҳам мавжуд. Тошкентда 1990 йилда католик маркази тузилган, унинг қошида жумҳуриятимизнинг бошқа ҳудудларидан рўйхатдан ўтган католик диний жамоалари ҳам ўз фаолиятларини олиб бормоқдалар.

Христианликнинг Шарқий тармоғи бўлмиш православиенинг риножланиши жараёнида 15 мустақил (автокефал) церковлари: Константинополь, Александрия, Антиохия, Қуддус, Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албания, Польша, Чехословакия, Америка церковлари шаклланган.

Ўзининг аҳамиятига кўра православ дунёсида бешинчи бўлган, лекин мухлислари сони жиҳатидан биринчи бўлган рус православ черкови X-XI асрларда вужудга келган. Унинг пайдо бўлиши эндигина шаклланаётган фсодал муносабатларни ҳимоя қилиш учун, янги ғояга муҳтож бўлган Киев давлатиининг ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларини кондириш учун керак эди. Руснинг христианлашуви дарров амалга ошган ижтимоий жараён бўлмай, бир неча аср давом этган зиддиятли тарихий ҳодиса эди.

Православиенинг Марказий Осиё аҳолиси орасига кириб келиши XVI-XIX асрларга тўғри келади. Аввал савдо-сотик, кейин бу минтақа халқларини мустамлакага айлантиришдан иборат бўлган ҳарбий ҳаракатлар жараёнида у кириб келган. 1870 йили Покровск монастири қошида миссионерлик жамияти ташкил қилинган. Жамият аъзолари маҳаллий миллатларга мансуб аҳоли орасида, гарчи жиддий натижаларга эга бўлмаган бўлса ҳам, христианлик билан боғлиқ катта тарғибот ишларини олиб борганлар. Шу мақсадда 1844 йили "Каромат кўрсатувчи Николайнинг хаёт йўли" номли рисолаи қирғиз тилига таржима қилдилар ва чоп этдилар, махсус диний мактаблар очилди. 1872 йили Рус православ черковига қарашли Туркистон (кейинчалик Тошкент, Ўрта Осиё) епархиал бошқармалари очилди.

Православ черкови хозирги кунда жамиятимизнинг юксалиши билан боғлиқ тадбирларни қўллаб-қувватламоқда, айниқса диндорларни ахлоқий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш борасидаги Ўзининг режаларини ишлаб чиқмоқда. Бунда инсон шахсининг қадр-қимматини улуғлайдиган, оила асосини мустаҳкамлайдиган ва меҳнатга, бутун жамиятга нисбатан софдил ва виждонлилик руҳида бўлган муносабатларни қарор топтириш назарда тутилган. Черковнинг ички тартибини қайта куришни амалга оширишга, черков ҳаётини янгилашга, руҳонийлар орасида учрайдиган муҳофазакорлик ва сусткашликларни бартараф қилишларга ҳам катта эътибор берилмоқда. 1988 йилда бўлиб

Ўтган рус православ черковининг минг йиллик санасини тантанавор, улуғвор нишонланиши, рус православ черковининг халқаро обрўсини кўтарилиб боришига таъсир этди. Муҳим санани нишонлаш билан боғлиқ бўлган тантаналар, байрамлар ва бошқа турли-туман тадбирлар руҳонийлар учун ўзларининг фақатгина илоҳиётчилик, черковнинг ички ҳаёти ва тартиби билан боғланиб қолмади; балки жаҳонда, хусусан Осиё минтақаларида тинчлик учун кураш, ирқий камситишларга барҳам бериш, табиатни муҳофаза қилиш, соғлиқни сақдаш, демократик жараёнларни ривожлантириш, жамиятда адолатли ҳаётни қарор топтириш билан боғлиқ кўпгина масалаларни муҳофаза қилиш учун фойдаландилар. Улуғ байрам кунлари диний эътиқод ва маросимчилик масалаларини ҳал қилишга ҳам қаратилди.

Тошкент ва Ўрта Осиё епархиал бошқармаси (унга 22 диний жамоа бўйсунади) ҳам мустақил жумҳуриятларда виждон эркинлиги талабларига риоя қиладиган тадбирлар ўтказмоқда, халқлар ўртасида осойишталик қарор топтириш учун ҳаракат қилмоқда.

Православ черкови кўп миллатли минтақада миллатлараро ва ҳар хил йўналишдаги динлар орасидаги муносабатларга диндорларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялашга ва жамиятни маънавий жиҳатдан соғломлаштириш учун кўмаклашишларга алоҳида эътибор бермоқда. Шунингдек у илоҳиётчиликка оид бўлган қарашлар системасининг айрим элементларида православиедаги бошқа, шу қаторда ислом билан бир-бирига туташ бўлган умумий алоқаларни изламоқдалар; фан намояндалари ва жамоатчилик вакиллари билан алоқаларни ривожлантирмоқдалар. Улар православлар билан мусулмонлар диний бошқармалари ўртасидаги мулоқотларни ривожлантиришга қаратилган кўпгина йирик тантанали анжуманлар чақирилишининг ташаббусқори бўлмоқдалар.

Бундан ташқари рус православие черкови хайрия шаклидаги фаолиятларга, чунончи, ҳалок бўлган жангчиларга ёдгорликлар ўрнатиш, урушда жабр кўрган байналмилалчи жангчилар соғлиқларини тиклаш, тинчлик ва болалар учун мўлжалланган жамғармаларни кўпайтириш ва шу қабиларга катта эътибор бермоқдалар.

Православиенинг ижтимоий, сиёсий қарашларини ва диндорларнинг диний онглари билан боғлиқ ҳамма ўзгаришлар уларнинг дунёқараш мавқеларини мажбуран ўзгартиришларига олиб бормайди. Зеро, русга христианлик кириб келишининг минг йиллигини тантанали тарзда байрам қилинишининг ўзи жамоатчиликнинг кенг доиралари орасида муайян таассурот қолдирди.

Протестантлик - бу ҳам христианликдаги яна бир йўналиш бўлиб, католицизм ва православиедан фарқли ўлароқ, диний қарашлар жиҳатидан ҳам, черковлар орасидаги муносабатлар жиҳатидан ҳам бир

хил бўлмаган йўналишларни фақатгина келиб чиқиши жихатидан бир-бирлари билан, XVI асрдаги янгилавиш ҳаракати билан боғлиқ бўлган кўпгина диний жамоалар, черковлар, мазҳабларни юзага келтирилган.

Протестантлик умумхристианлик асослари ва қарашларини эътироф этиш билан бир қаторда, у гуноҳдан халос бўлишнинг янги усулларини илгари сурди. Исо Масихнинг кишилар гуноҳини ювишга қаратилган ўзини-ўзи қурбон қилишига ишонч, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлигига ишонч, Библиянинг олий нуфузига ишонч орқали халос бўлиш ана шулар жумласига киради. Шундай қилиб протестантлик художўйликнинг асосий талабини динда одамнинг ташқи кўринишидан ички ҳаётига олиб ўтди ва уни ихтиёрий диний ишонч билан боғлади. Протестантчилик Библияга сизганишнинг ўзига хос шаклини қарор топирди. Бу билан протестант ислоҳотчилари дастлабки христианликнинг олий мақсадларини, диндорларни ахлоқий жихатдан тарбиялашга ва жамиятни маънавий жихатдан соғломлаштириш учун кўмаклашишларга алоҳида эътибор бермоқца. Шунингдек, у илоҳийчиликка оид бўлган қарашлар системасининг айрим элементларида православиедаги бошқа, шу қаторда ислом билан бир-бирига туташ бўлган умумий алоқаларни изламоқдалар; фан намояндалари ва жамоатчилик вакиллари билан алоқаларни ривожлантирмоқдалар. Улар православлар билан мусулмонлар диний бошқармалари ўртасидаги мулоқотларни ривожлантиришга қаратилган кўпгина йирик тантанали анжуманлар чақирилишининг ташаббускори бўлмоқдалар.

Протестантлик диний маросимларнинг кўпчилигини бекор қилган (фақатгина лютеранликда нон ва вино билан чўқинтиришлар сақланиб қолган). Ўлганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёларга сиғиниш, улар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас мурдаларга, санамларга топинишлар бекор қилинган. Ибодат уйлари ортикча безаклардан, меҳроб, санам, ҳайкаллардан холи қилинган; монастырлар ва монахликдан ҳам воз кечилган, руҳонийларнинг уйланмаслик шарти бекор қилинган. Библия миллий тилларга таржима қилинди, уни шархлаш ҳар бир художўйнинг энг муҳим бурчи бўлиб қолди.

Лютеранлик, анабаптизм, англиканлик, кальвинизм, цвингчилик протестантликнинг илк шакллари бўлган. Кейинчалик "сўнгги протестантлик" умумий номи билан маълум бўлган бир қанча диний оқимлар, ташклотлар пайдо бўлган.

Марказий Осиёда ҳам протестантлик мухлислари учрайди. Лютеран жамоалари аъзолари Қирғизистонда, Қозоғистонда ва Тожикистоннинг Жанубий томонларида, Туркманистонда, Ўзбекистонда, чунончи Сирдарё, Фарғона вилоятларида яшайдилар. Булар асосан немис миллатига мансуб бўлган диндорлардир.

Тошкентдаги лютеранларга, диний тоат-ибодатларини бажаришлари учун, умумий диний эҳтиёжларини кондириш учун улар нхтиёрига 30-йилларда қурилган Кирха берилган. Душанбада ана шундай диний мақсад учун диндорларнинг маблағлари ҳисобига ва кенг жамоатчиликнинг, жумладан хорижий мамлакатдагиларнинг иштирокида янги Кирха қурилган. Бу жамоада диний ҳаёт билан боғлиқ чўкинтириш, марҳумга жаноза ўқиш, балогат ешига етганларни диндорлар сафига кўшиш ва никоҳ ўқитиш маросимлари ўтказилади. Диний байрамлар мунтазам нишонланади, диний тарғиботлар, ваъзлар ўқилади, диний мулоқотлар ташкил қилинади.

Марказий Осиёда бошқа протестант йўналишлари ҳам мавжуд бўлиб, улар баптистлар, адвентистлар, иеговистлар, пятидесятниклар, менонитлар деб аталади. Бу секталар ҳозирги шароитдаги тарихан ўзгаришлар таъсирини ўзида муайян тарзда ифода этган диний жамоалар ва гуруҳлардан иборат. Улар келиб чиқишига кўра куйидаги вазиятларга, эски рус сектантчилик шаклларига, протестантчилик ҳаракатига, православиядаги эскича маросимчилик ва бошқа йўналишларга, яъни 1917 йилдан олдинги черковлар орасида зиддиятлар кучайган шароитларга бориб тақалади.

Эски анъанавий рус сектантчилигага Россиядаги крепостной шароитларига, унинг ғоявий химоячиси бўлган ҳукмрон православ черковига, чоризмга нисбатан кенг дехқонлар оммасининг ижтимоий норозиликларини ўзида ифода этувчи диний ҳаракатлар асосида XVII аср охири ва XVIII аср бошларида вужудга келган духобарлар, молоконлар, христоверлар, субботниклар, екопчилар, иеговист-ильинчилар ва бошқалар киради. Улар сектантчиликнинг биринчи тоифасини ташкил қилади.

Анъанавий рус сектантчилигининг мухлислари уларни чор ҳукумати ва православ черкови таъкиб этиши натижасида Ставрополь ўлкасига (кейинчалик у ердан Канадага), Сибирга, Кавказ ортига, Марказий Осиёга) кўчиб кетганлар. Марказий Осиёда христиан сектантчилигининг пайдо бўлиши ва тарқалиши бу ерларни Россия чоризми босиб олиши ва пул-товар муносабатларининг ривожланиши билан узвий боғланган. Ҳозирги кунларда Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон ҳудудларида сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган молокан, духобар, христовер мавжуд. Тошкентдаги молокан биродарлари жамоаси ва Жиззахдаги жимтурмас (пригун) молоканлар жамоалари республикадаги энг катта жамоалар ҳисобланадилар. Молоканларнинг катта бўлмаган гуруҳлари Самарқанд, Хоразм, Фарғона вилоятларида ҳам бор.

Сектантчиликнинг иккинчи тоифасига Ғарб мамлакатларида капитализм тараққиётининг турли босқичларида вужудга келган ва

Россия империяси худудиди, жумладан, Туркистонда ҳам буржуа муносабатлари шаклланиш жараёнида ва фаол миссионерлик ҳаракатлари натижасида қарор топган сектантчилик киради. Ўз мухлисларининг сони жиҳатидан энг каттаси - баптистлар (юнон. сув билан чўқинтириш) бирлашмасидир. Ўзбекистондаги христиан секталарининг 65 фоиздан кўпроғини баптистлар ташкил қилади. Диний таълимот ва маросимчилик борасида баптизм анъанавий протестантчилик асосларига таянади ва Ўзининг янги асосларини ҳам яратди; чунончи, улар фақатгина балогат ёшига етганларни янгитдан чўқинтиришади ва ўз сафларига қўшадилар. Бу маросимни табиий сув ҳавзаларида бажарадилар. Чўқинтириш, нон ва винони татиб кўриш каби сирли маросим сифатида эмас, балки рамзий маросимлар, ҳаракатлар сифатида қабул қилинади. Ибодат уйларини жиҳозлашда христианликнинг рамзий белгилари ишлатилмайди; ибодатларнинг ўзи Библияни ўқишлар ва шарҳлашдан иборат бўлиб, тарғиботлар ва ашула айтишлар билан кўшиб олиб борилади.

1944 йили собиқ СССР даги баптистлар жамоалари инжилчи-христианлар билан бирлашганлар. 1945-1947 йилларда бу бирлашма иттифоқига пятидесятниклар жамоаси, 1963 йили эса меннонитлар жамоалари ҳам қўшилдилар. Инжилчи-христиан-баптист жамоалари собиқ СССР да Инжилчи-христиан баптистлар кенгаши томонидан бошқарилиб турилди. (Бу 1990 йилда инжилчи-христиан баптистларнинг иттифоқи деган ном олди). 60-йилларда буларга қарши бўлган марказ ташкил топди; инжилчи-христиан баптистлар черковининг кенгаши деган ном олди. Узоқ йиллардан буён бу марказ норасмий равишда фаолият кўрсатиб келмоқда.

Ўзбекистонда баптизм XIX асрнинг охирларидан бери мавжуд бўлиб, унинг Тошкентдаги жамоалари, шу жумладан, "Еттинчи кун" адвентистлари Ислоҳчи-адвентист, пятидесятниклар, менончилик, инжилчи-христиан баптистлар кенгаши, иегова шоҳидлари каби протестантичи жамоалари ҳам мавжуд.

Протестантлик бошқармаларининг Марказий Осиё раҳбарияти ўз диний фаолиятларини янада фаоллаштирадиган воситаларни мунтазам тарзда изламоқда; жамоаларнинг тузилишларини мустаҳкамлайдиган жиддий тадбирлар билан шуғулланмоқда; тарғибот-ташвиқот ишларига алоҳида эътибор бериб, диний ғояларни, ибодатларни ҳозирги шароитга мослаштириб, замонавийлаштирмоқда. Бу ҳол Марказий Осиё протестантлик йўналишларидаги жамоалар ва уларнинг мухлислари сони жиҳатдан бирмунча кўпайишига, диндорлар орасидаги муайян бошбошдоклик кайфиятлари юзага келишига ҳам сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги кунда Марказий Осиёдаги протестантлик бирлашмалари янги мустақил республикаларда демократик ўзгаришларга

мувофклашишга интиляптилар; ислохот жараёнларининг ривожланиш тўлкинларида тарғибот ишларини фаоллаштирмоқдалар; диндорларнинг ижтимоий жараёнлардаги фаол иштирокларининг ўзларига маъқул бўлган шаклларини белгиламоқдалар.

Маълумки, динлар ва диндорлар орасидаги ўзаро ҳамфикрлик ва мулоқотлар жамият тараққий этган сари ривожланиб боради. Динлар орасидаги мулоқотлар, ҳозирги даврнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, халқаро аҳамиятга эга бўлган масалага айланмоқда. Ўрта Осиё диндорлари орасидага алоқалар, муносабатларнинг янада чуқурлашуви улар раҳбарияти ва оддий диндорларнинг энг долзарб маънавий-ахлоқий муаммоларини, табиатни асраш ва уни муҳофаза қилиш, болалар ва қариялар ҳақда ғамхўрлик, тинчликни сақяш ва хайрия ишлари, жамиятнинг демократик жараёнларига ва унинг ижтимоий, сиёсий жиҳатлардан ривожланишига кўмаклашишлар билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишга қаратилган ҳамкорликлар асосида ривожланмоқца.

Христианликнинг Шарққа томон тарқалиши, Ўзбекистонда христиан черковининг тугган ўрни. XI асрнинг охирида христианликнинг Шарққа томон ҳаракати ва тарқалиши оммавий тус олди. Бу динни маҳаллий аҳоли орасида тарқатувчилар Шарқнинг айрим вилоятларига илгарироқ кириб боргаилар. 280 йилдаёқ Талос (Мерке) да христиан черковлари қурилган бўлиб, Самарқандда (301 йилдан), Марвда (334 йилдан), Ҳиротда (430 йилдан), Хоразмда, Марида ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида епископлик, кафедра, миссиялар, кейинчалик Самарқандда, Марвда (430 йиллар), Ҳиротда (558 йиллар) 6-12 егшскоплицқан иборат диний хуудций жамоалар, бирлашмалар бўлган. Хуросонликлар ва суғдиеналиклар буддистлар, зардуштийлар, монийлар билан бир қаторда христианлар ҳам бўлган. Улар қорахитойлар ва сосонийларга қарам ерларда таъкиб қилинганлар.

Ўрта Осиё хуудидида ислом тарқатидган даврларда бу дин билан христианлик ўртасидаги келишмовчиликлар кескинлаша бошлаган. Бироқ, X асргача Самарқанд, Хоразм, Тошкент вилоятларқца христианларнинг манзилгоҳлари бўлган. Ҳагго Беруний яшаган даврда ҳам (973-1050) Марвда православ митрополияси бўлган.

Ана шу даврларда христианлик Кавказда ҳам тарқала бошлаган; Арманистон (301 йил) ва Грузияда (318 йили) давлат динига айланган. Кавказ Албанияси хуудидида эса (ҳозирга Озарбайжон ва Жанубий Доғистон хуудиди) IV-VIII асрларда ҳукмрон дин ҳисобланган.

Ўша даврдаги кўпдан-кўп ва бир-бирига қарши курашаётган динлар орасидага Шарқнинг ҳукмронлари томонидан энг кўп ҳомийлик кўрсатилган дин христианликнинг шарқий йўналиши бўлмиш

несторианлик бўлган. Халиф саройларида несторианлик патриархларига бутун шарк христианлигининг ҳомийси сифатида қаралган, патриархнинг қароргоҳи эса Константинополдан Бағдодга кўчирилган. Несторианлар христианликни Туркистонда, амургача бўлган Шимолий ва ғарбий Хитойда тарғиб қилганлар. Несторианликнинг Марказий Осиёдаги таянчи ва исломга қарши курашдаги маркази 1257 йилдан сўнггина ўз фаолиятини тўхтатган Самарқанд митрополияси бўлган.

Ҳозирги мустақил Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва элат яшайди. Булар орасидаги диндорлар 17 конфессияга, яъни диний уюшмага эътикод қилади. Булар доирасида исломдан сўнг 2-ўринни хойстианликнинг православие окими эгаллайди. Унинг бир неча черкови ва марказий уюшмаси, чунончи баптист, иеговист, адвентист каби секталари бор.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва унга асосланиб ишлаб чиқилган виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида янги тахрирда эълон қилинган қонунга асосан республикадаги барча диний уюшмалар эркин, ошқора, тенг ҳуқуқли тарзда фаолият кўрсатмоқдалар. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар қонун бўйича кафолатланган.

Республикамиздаги барча конфессиялар орасида тотувлик. ҳамжихатлилиқ мавжуд бўлиб, халқимизни тарбиялашга, тинч ва хавфсизликни сақлашга христианлик жамоалари ҳам салмоқди ҳисса қўшмоқдалар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Буддизм таълимоти қачон, қаерда пайдо бўлган?
2. Буддавийликнинг қандай йўналишлари бор?
3. Христианлик қачон ва қаерда пайдо бўлган?
4. Ўзбекистон ҳудудига христианлик дини қачон кириб келган.
5. Ҳозирги замон христиан секталари ҳақида нима биласиз?

Адабиётлар:

1. Буддизм. Сировочник. – М.: Республика, 1992.
2. Васильев Л.С. История религии Востока. 3-изд. – М.: 1998.
3. Из истории древних культур Средней Азии. Христианство.- Т.:1994.
4. Исо Жабборов, Руҳий олам: жаҳолат ва камотлот. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
1. Дервиш Р.А., Левтева Г., Мусапаева А. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. - Т.: 1994.
2. Основы религиоведения. Под редакцией И.Н. Яблокова. Изд. второе.-М.: 1998.
5. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь.-М.: Политиздат, 1986.
6. Фрезер Д.Д. Фольклор в Ветховом завете.-М.: Политиздат, 1985.

3-МАВЗУ: ЖАҲОН ДИНЛАРИ. ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИ. ХАЛКИМИЗ МАЪНАВИЙ ҲАЕТИДА ДИНЛАРНИНГ УРНИ

РЕЖА:

1. Ислом дини пайдо бўлган ижтимоий-иқтисодий шарт ва шароитлар. Муҳаммад пайғамбар ҳаётлари.
2. Ислом: Макка ва мадина даври.
3. Ислом таълимотининг халқлар маданиятидаги ўрни.

Ислом дини пайдо бўлган ижтимоий-иқтисодий шарт ва шароитлар. Муҳаммад пайғамбар ҳаётлари.

Ислом дини дунёда кенг тарқалган монотеистик динлардан биридир. Африка қитъасидаги Марокаш, Жазоир, Тунис, Ливия, Миср, Сомали мамлакатларининг халқлари, Ҳабашистон, Гарбий Суданда яшовчиларнинг бир қисми, Осиё қитъасидаги Арабистон ярим ороли, Иордания, Сурия, Ироқ, Эрон, Туркия, Афғонистон, Хитой ҳамда Филиппин аҳолисининг бир қисми, Европа қисмида бўлса, Болқон ярим оролида яшайдиган халқларнинг бир қисми динга эътиқод қилади. Аҳолининг кўпчилиги мутлоқ мусулмонлардан иборат бўлган 10 та мамлакат, хатто аҳолисининг ярмини мусулмонлар ташкил этган баъзилари ҳам (Миср, Малайзия) 49 % и ўзларини мусулмон деб атайдилар. Яъни уларнинг баъзиларида (Мавритания, Эрон, Покистон, Қамар ороллари) мамлакатларининг номига ислом сўзи кўшиб айтилади. Расмий статистика бўйича, бир неча мамлакатларда аҳолининг деярли барчаси мусулмонлардан иборат 28 та мамлакатда ислом расман давлат дини сифатида тан олинган. Ер юзи аҳолисининг қарийб 1,5 миллиарди исломга эътиқод қилади.

Шунингдек, ислом Марказий Осиё, Кавказ орти ва Шимолий Кавказ, Волга бўйи, /арбий Сибир ва бошқа ҳудудларда яшовчи аҳоли орасида тарқалган. Ҳозирда исломга эътиқод қилувчиларнинг сони ошиб бормоқда. Айниқса эътиқод ҳақидаги янги қонуннинг қабул қилиниши, вақтли матбуот саҳифаларида, радио эштитиришларда ва ойнаи жаҳон кўрсатувларида дин мавзуидаги чиқишларнинг кўпайиши, бу ҳақида махсус газета ва журналларнинг кенг тарқалганлиги исломга бўлган эътиборни ошириб юборди.

Ислом жаҳондаги айниқса Осиё ва Африка қитъаси маданиятининг умумий қиёфасида муҳим из қолдирган. Бунга энг аввало бу ҳудудларда араб тили ва араб ёзувининг кенг тарқалганлиги ислом мафқураси заминида ишлаб чиқилган муайян турмуш тарзининг ҳукумронлиги мусулмонлар ижтимоий ҳаётининг турли соҳалари шариат томонидан идора этилишига имкон берди. Шунга карамай маҳаллий маданий анъаналар йўқолмай, яъни ислом йўналишида ривожланган ва кўпинча қадимий мусулмон анъаналари сифатида қабул

килинган. Муслмонлар маданият мероси миллий озодлик ҳаракати ва ривожланаётган мамлакатларнинг мустақиллик учун кураши жараёнида асосий масалалардан бирига айланди ва ижобий аҳамият касб этди. Ислоннинг пайдо бўлишини таҳлил этиш даврнинг хусусиятлари, араб қабилалари ўртасида ҳукмрон бўлган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ва уларнинг диний-ғоявий ҳаёти билан қисқача танишиб чиқишни тақозо этади. Арабистон ярим ороли ноқулай иқлим шароитига эга бўлган кум саҳролардан ва тоғлардан иборат бўлиб, унинг аҳолиси V-VI асрларда кўчманчи чорвачилик билан шуғулланар эди.

Ярим оролнинг чексиз саҳроларида яшовчи кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи араб қабилалари-бундан ҳам оғир шароитда яшар эдилар. Улар тараққиёт жиҳатидан анча орқада қолган, ҳали уруғчилик қабилачилик тузилишида эдилар. Ярим оролнинг ғарбий қисмида Қизил денгиз қирғоқлари бўйлаб чўзилган ва қадимдан Ҳижоз деб номланган жойлар бу даврларда бирмунча иқтисодий жиҳатдан ривожланган бўлиб асосан жанубдан шимолга ўтган қадимий қарвон йўли билан боғлиқ эди. Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда VI аср Ямандан шимолга Сурия, Миср, Фаластинга олиб борадиган қарвон йўли фақат бу давлатларнинг ўзларига эмас, балки жанубда Яман орқали Ҳабашистон ва Ҳиндистон, шимолда Сурия орқали Миср, Византия ва Эронни ҳам бир-бири билан боғлайдиган ўз даври учун йирик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган савдо йўли эди. Ҳижоздаги айрим аҳоли яшайдиган манзиллар, йўл устида жойлашган Макка, Мадина, Тойиф шаҳарлари II асрда анча ривожланган. Булар шунингдек, кўчманчи араб қабилаларининг савдо муносабатларига жалб этувчи марказлар сифатида ҳам хизмат қилар эдилар.

Макка диний марказ ва савдо маркази сифатида араб қабилалари орасида эътиборлиси эди. Макка марказида жойлашган Каъба ислонда энг «муқаддас» ҳисобланади ва «Аллоҳнинг уйи» (Байтуллоҳ) саждагоҳ ҳисобланган ва ҳозир ҳам шундай. Ундаги қоратош (Ҳажар ал-асвод) ва уч юз отмиш санам араб қабилалари эътиқод манбаига айланган. Зиёратга келиш ойлари муқаддас ҳисобланиб, бу вақтлар ичида қабилаларда уруш ва жанжаллар тўхтатилар эди.

V-VI асрларда Маккада Қурайш номли араб қабиласи ҳукмрон бўлиб, қурайшларнинг юқори табақалари савдо-сотик билан анча бойиб кетган, бу ерда пул муаммолари, судхўрлик кенг ривожланган. Шунингдек қул савдоси ва қулларнинг меҳнатидан фойдаланиш ҳам анча кенгайган эди. Бу даврларда Яманни қўлга киритиш учун Византия ва Эрон ўртасидаги кураш авж олган эди.

Яман сосонийлар ҳукмронлигига ўтган даврлар (572-628) Эрон кўрфази орқали Ҳиндистонга борадиган йўл ривожлана бошлади ва шу

муносабат билан Ҳижоз орқали ўтган йўл инкирозга учрайди. Бу ҳол фақат Ҳижоз шаҳарларигагина эмас, балки барча араб қабиалари ҳаётига ҳам жиддий таъсир кўрсатди ва умуман Арабистон бўйича ижтимоий-иқтисодий таназулнинг бошланишига сабаб бўлди.

Бундай вазиятдан чиқиш учун Арабистон шаҳарлари ва қабиалари ўртасида мавжуд бўлган тарқоқлик ва келишмовчиликларга хотима бериб, барча араб қабиаларини бир давлатга бирлаштириш, уларнинг тарқоқ бўлган иқтисодий ва ҳарбий имкониятларини ягона кучга айлантириш зарур эди.

Ижтимоий ҳаёт тақозоси натижасида вужудга келган араб қабиалари ўртасидаги марказлашишга интилиш ҳаракатлари араб жамиятида VI аср охири VII аср бошларида юз берган жиддий тарихий воқеалар асосида ётар эди. Бу интилишни ўзида акс эттирган мафкура ислом дини вужудга келади ва марказлаштирилган араб ҳалифалигининг кенгайиши жараёнида бу дин кучли ғоявий қурол сифатида хизмат қилади.

Арабчада «муслим» «ўзини Аллоҳга топширган» деган маънони беради. Қуръон вужудга келмасдан илгари, ислом оғзаки тарғиб қилинган даврда бу сўз «Аллоҳ ихтиёрига топшириш» мазмунини берган. Кейинчалик «исломни қабул қилиш», «итоат этиш» мазмунини касб этган. «Мусулмон», «муслим»нинг бир оз ўзгартирилган шаклидир. Аёлларнинг муслима деб тавсифланганларнинг сабабини шундан ҳам билса бўлади.

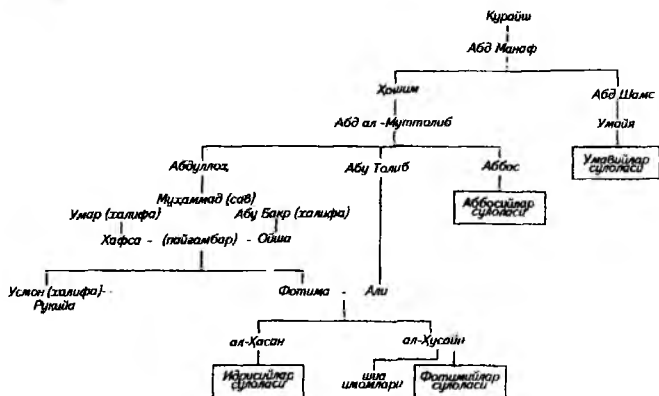
Диний назарияда ислом Аллоҳ юборган сўнгги мужассам дин эканлиги, Қуръон Аллоҳнинг нозил қилган каломи бўлиб, Муҳаммад пайғамбарга ваҳй тарзида тушган, тиловат ибодат ҳисобланган. Илк ваҳй-диний таълимотга кўра рамазон ойининг йигирма еттинчи кунига ўтар кечаси, милодий ҳисоб билан 610 йилнинг 31 июлидан 1 августига ўтар кечаси бошланган ва 23 йил давом этган. Ваҳй туша бошлаган тун «лайлатул қадр» деб атала бошлаган. Бу ҳодиса Қуръоннинг 97-«ал-Қадр» сурасида ифодаланган. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар тарғиботларини бошлаган дастлабки йилларда жуда оз киши у зотнинг изидан борган. Шу билан бирга қурайшийларнинг уммавийлар хонадонига мансуб бўлган ва Макка сиёсий ҳокимият тепасида турган зодагонлар ўша даврдаёқ унинг тарғиботига қаршилик кўрсата бошлаганлар. Маккада аҳвол жиддийлашгач, Муҳаммад (с.а.в.) Макка ҳукмдорлари билан рақобатлашиб келган қабиаларнинг вакиллари билан музокаралар олиб борган ва 622 йили уларнинг ёрдамида Мадинага ҳижрат қилинган.

Илк исломни вужудга келаётган қулдорлик тузуми мафкураси, деб баҳолаш тарихий ва илмий жиҳатдан тўғридир. Бироқ ислом тарихидаги айрим масалалар, воқеаларни, хусусан, ҳижранинг сабабларини изоҳлаб

бериш учун булар етарли эмас. Чунки, тарихий манбаларга қараганда, Макка зодагонларининг ўзлари биринчи навбатда кулдорлар эдилар. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) саҳобалари, ансорлар эса, аксинча, қисман савдогарлар ва ўртаҳол кишилардан, кўпчилик қисми камбағал табақаларнинг вакилларидан иборат эди.

Мисрлик мунажжимларнинг ҳисобича ислом динида пайғамбар ҳисобланган Муҳаммад (с.а.в.) 571 йил 21 апрелда Маккада курайш қабиласининг Ҳошимийлар авлодидан бўлган Абдуллоҳ ва Омина хонадонида туғилди. Муҳаммад (с.а.в.) ёшлигида етим қолган, аввал бобоси Абу Муталлиб сўнг амакиси Абу Толиб қўлида тарбияланади. Балоғатга етгач савдогорлар орасида хизмат қилиб, 24 ёшида бева бой аёл-Ҳадичага уйлангач, унинг маблағлари билан мустақил савдогорлик қила бошлаб, жуда кўп давлатларга борган. Муҳаммад (с.а.в.) 610 йили қиркка кирганда Маккада якка худога эътиқод қилиш тўғрисида тарғибот юргизган.

У тарғибот бошлаган дастлабки йилларда, нисбатан жуда оз киши (Ҳадича, Абу Бакир, Талха, Зубайр, Усмон ва қариндошлари, айрим савдогорлар) бу тарғибот изидан борганлар. Шунинг билан бирга ўша даврдаёқ курайшларнинг уммавийлар хонадонига мансуб бўлган ва Маккада сиёсий ҳокимият тепасида турган бадавлат задагонлар бу тарғиботга жиддий қаршилиқ кўрсата бошлаган. Мамлакатда аҳвол жиддийлашганлигини кўриб Муҳаммад (с.а.в.) Мадинадаги Аус ва Ҳазраж номли қабиаларнинг вакиллари билан музокара олиб бориб Мадинага кўчиб кетган.

622 йили юз берган бу кўчиш (арабча «хижрат»)дан мусулмонларнинг ҳижрий йил ҳисоби бошланади. Маккадан кўчиб борганлар ислом тарихида «Муҳожирлар» (кўчиб келганлар), Мадиналик қабиалардан исломни қабул қилганлар эса «ансорлар»

(ёрдамчилар) деб ном олган¹⁶.

Ислом: Макка ва Мадина даври. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) Уларнинг хошимийлар хонадонидан эканлиги, Маккада ҳукмрон бўлган бадавлат зодагонлар-уммавийлар хонадонига мансублиги, бу икки хонадон ўртасида бирмунча вақтлардан буён сиёсий ва иқтисодий рақобат ҳукм сурганлиги тарихий манбалардан яхши маълум. Бундай шароитда Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) хошимийлар хонадонининг илгари обрўсини тиклаш учун ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам Макка зодагонлари билан Муҳаммад ўртасидаги қарама-қаршиликни, биринчи навбатда, бадавлат курайш қабиласи хонадонларининг ички рақобати, улар ўртасидаги хонадон обрўйи ва ислом тарғиботи учун курашнинг намоён бўлиши, деб тавсифлаш мумкин.

Макка зодагонлари манфаатига зид тарғибот олиб борган Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)ни таъкиб этиш кучайган. Айниқса, ўзи мажусий бўлса-да, унга ҳомийлик қилган амакиси Абу Толибнинг вафотидан кейин Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти хавф остида қолган. У ўзига содиқ барча кишилар билан Ҳижазнинг шимолида жойлашган, унинг даврида «Мадина» яъни шаҳар деб қайта номланган Ясриб шаҳрига кўчиб кетишга мажбур бўлган. Куръон оятларининг мазмунига қараганда, бу кўчиш анча вақт давом этган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) орқасидан одамлар бирмунча вақт давомида гуруҳ - гуруҳ бўлиб келиб турганлар.

Мадина шаҳрида Муҳаммад тарғиботини қўллаб-қувватлаган ва унга эргашган муҳожир ва ансорлардан иборат мусулмонлар жамоаси (Умма) вужудга келган. Бу жамоага Мадина арабларининг аъзо бўлиб кириши хижрийдан кейинги йилларда давом этган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) катта кучга айланган жамоага раҳбарлик қилар экан, ўз тарафдорларига расул-Аллоҳнинг элчиси, одамларга илоҳий йўл-йўриқ ва қонунларни етказувчи пайғамбар бўлиб танила бошлаган.

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) бошчилигидаги Мадина шаҳри араблари маккаликларни ҳам исломга бўйсундириш, бу икки шаҳар ўртасидаги келишмовчиликка чек қўйишни асосий мақсадларидан бири қилиб қўйган эдилар. Шу муносабат билан 624 йилда Бадр қудуқлари олдида, 625 йилда Ухуд тоғи этагида жанглар бўлган.

Маккаликлар 626 йилда мадиналикларга узил-кесил зарба бериш мақсадида Мадина жамоасига қарши йирик сафарга отланишган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) Мадинани узоқ қамал шароитига тайёрлаган, шаҳар атрофига чуқур ҳандақлар қазилган ва у ерларга камончи ўқчилар жойлаштирилган. Аммо Мадинани қамал қилиш узоққа бормаган, чунки боскинчиларнинг кўпгина отлари ҳандақларга

¹⁶ Ислом энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004, -Б. 173

тушиб кетган, кишнинг совуғи, изғирин шамолига қамалчилар бардош беролмадилар, аксинча, уларнинг ўзлари ўртасида низо чиқа бошлаган. Мадина қамалининг бекор қилиниши, Мадина жамоасини янада жипслаштирган, унга янгидан-янги бадавлат қабилалар келиб қўшилган. Натижада мусулмонлар жамоаси тез кенгайиб ва кучайиб борган, у ерда қабилалар бирин-кетин ислом динини қабул қила бошлаганлар. Мадинадаги мусулмонлар жамоаси қисқа вақт ичида кичик, лекин кучли давлатга айлана борган. Мухожир ва ансорлар орасидан бир гуруҳи Муҳаммад пайғамбарга яқин турар, унинг маслаҳатчилари ҳисобланар эди. Булар ислом тарихида «саҳобалар» ёки «асҳоблар» деб ном олган.

628 йили мусулмонлар жамоаси учун айниқса муҳим бўлган бир воқеа юз берган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ҳали ҳам Каъбани муқаддас деб эътироф этишни намойиш қилиш мақсадида бир гуруҳ мусулмонлар билан бирга, барча қабилалар ҳажга борадиган мавсумда Маккага жўнаган. Аммо унинг келишидан шубҳага тушган уммавийлар Маккадан анча нарида-Худайбия водийсида уни тўхтатган. Музокаралар бошланиб, ўртада шартнома тузилган. Шартномага асосан мадиналикларга келаси йилдан бошлаб ҳажга келишга ижозат берилган. Шартнома тузилган вақтда Муҳаммад ва унинг ҳамроҳлари орқага қайтиб кетишини, маккаликлар эса, ўз навбатида, келаси йилдан бошлаб мадиналикларнинг ҳажга келиши учун шароит яратиб беришни ўз зиммаларига олганлар. Шундай қилиб, «Худайбия сулҳи» деб ном олган бу ҳужжатда Макка зодагонлари Мадина мусулмонлар жамоасини мустақил давлат сифатида биринчи марта эътироф этишга мажбур бўлганлар.

Бундан кейинги давр мобайнида Мадина давлати янада кучайган, атрофдаги араб қабилаларига қарши юришлар қилиниб, уларнинг кўпчилиги бўйсундирилган. Бу давлатнинг мавқеи Маккага нисбатан жиддий равишда кучая борган. Натижада Макка зодагонлари Муҳаммад пайғамбар билан келишиш йўлларини излай бошлаганлар.

629 йил охирларида маккаликлар раҳбари Абу Суфён махфий равишда Мадинага келган ва Муҳаммад пайғамбар билан музокара олиб бориб, агар у Макканинг диний марказ бўлиб қолишига рози бўлса, шаҳарни мусулмонларга жангсиз топширишга рози эканлигини билдирган. Муҳаммад пайғамбар бунга рози бўлган ва ўртада хуфёна шартнома тузилган.

630 йил баҳорида Мадина қўшинлари Маккага яқинлашганлар ва ҳеч қандай қаршиликсиз шаҳарга кириб борганлар. Зодагонлар Муҳаммад пайғамбарни пешвоз чиқиб кутиб олганлар. Шу вақтдан бошлаб у билан Макка ҳукмронлари ўртасидаги рақобат ва қирим-қаршиликлар тугаган. Улар Муҳаммад пайғамбарнинг яқин

ёрдамчиларига айланиб, мусулмонлар давлатида юксак лавозимларни эгаллай бошлаганлар.

Муҳаммад пайғамбар хижрий 11-йилнинг рабби-ул-аввал (632 йил июн) ойда Мадинада 63 ёшда вафот этган. Бу даврда анчагина мустаҳкам мусулмон давлати вужудга келган; у Яманда Сино яриморолигача, Қизилденгиз соҳилларидан марказий қум саҳролари-Саҳрои Кабиргача чўзилган катта ҳудудни ўз ичига олган эди. Муҳаммад вафотидан кейин ўринбосарлари-халифалар давлатни бошқара бошлаганлар. Шу муносабат билан мусулмонлар давлати ўзининг бундан кейинги тарихида «Араб халифалиги» деб ном олган. Муҳаммад вафот этган биринчи кунларданок мусулмонлар жамоасининг йўлбошчилари ўртасида ҳокимият учун кураш ва ўзаро ихтилофлар бошланган. Бу курашда муҳожирлар гуруҳи ғолиб чиққан ва Муҳаммаднинг илк Сафдошларидан бири Абу Бакр халифа деб эълон қилинган.

Абу Бакр (р.а.) ҳукмронлигининг (632-634 йиллар) дастлабки йиллариданок бир қатор араб қабилалари ўртасидаги келишмовчиликни тартибга солиш учун ҳаракат бошланган. Бундан ташқари, айрим жойларда ўзини пайғамбар деб эълон қилган маҳаллий тарғиботчилар раҳбарлиги остида исломга қарши диний-ғоявий мустақиллик учун кураш бошланган. Византиянинг кучсиз қўшинлари жиддий қаршилик кўрсатишга ожизлик қилганлар. Халифа Умар замонида истилолар янада кучайган; 634 йили Басра, 640 йили Қуддуси Шариф олинган ва Фаластин, Сурия ерлари тўла равишда халифалик қўлига ўтган. Шу вақтнинг ўзида Месопотамия ва Эронга ҳам юришлар бошланган. 637 йили араб қўшинлари Сосонийлар пойтахти Ктесифонга бостириб кирганлар, 644-645 йиллар Ҳиндистон чегараларига яқинлашганлар. 639 йилда Мисрга қарши ҳужум бошланган, шимолий ва шимолий-шарқий томонга юриш бошланган араб қўшинлари 640 йилда Арманистонни босиб олганлар, 647 йилгача араблар Шимолий Африка киргоқларини Тунисгача босиб олганлар.

Улардан кейинги халифалар-Усмон (644-656) ва Али (656-661) замонларида ҳам истилолар давом этган. Кавказ ва Марказий Осиё томонига нисбатан ҳарбий юришлар кучайган. Қисқа вақт ичида Грузия, Озарбайжон, Эроннинг шимолий қисми, Хуросон, Марв ерлари араблар қўли остига ўтган ва халифалик қўшинлари Амударё соҳилларига чиққан. Шундай қилиб, 30 йилдан озрок муддат ичида араб халифалиги юқорида эслатилган юртларни, ўша замондаги энг катта империя бўлган Византияга қарашли катта территорияни ҳам босиб олган, сосонийлар империясини томомила йиқитган.

Натижада Амударё соҳилларидан Шимолий Африкагача, Тбилисдан ва Дарбанддан Яман ҳамда Уммонгача чўзилган янги

империя вужудга келган. Осонлик билан эришилган ғалабаларнинг асосий сабаби уларга жиддий қаршилик кўрсатадиган кучнинг йўқлигида, борларининг ҳам таркоклигида эди. Қадимий империялар-Византия ва Эрон ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойган эди. Шимолий Ҳиндистон, Марказий Осиё ва Кавказда ҳам йирик давлатлар йўқ эди; майда феодал давлатлар ўзаро урушлар натижасида кучсизланган ва таркок ҳолда эди. Шунинг учун ҳам араб қўшинлари нисбатан қисқа давр ичида ана шундай катта ҳудудларни босиб олишга муваффақ бўлган эдилар.

Ислом таълимотининг халқлар маданиятидаги ўрни. 630 йили Мадина қўшинлари Маккани қаршиликсиз эгаллайдилар. Уммавийлар билан рақобат тугаб, улар Муҳаммад пайғамбарнинг яқин ёрдамчиларига айланадилар. Ислом Арабистон ярим оролининг асосий ҳукмрон динига айланади. Шундай қилиб, Муҳаммад (с.а.в.) ислом байроғи остида араб қабилаларини бирлаштириб ягона марказлашган мамлакатни ташкил этади.

Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан кейинги даврларга келиб анчагина мустақамланган мусулмонлар давлати вужудга келган ва бу давлат Яманда Сино ярим оролигача, Қизил денгиз соҳилларидан марказий кум саҳроларигача чўзилган катта ҳудудни ўз ичига олади. Пайғамбар вафотидан кейин халифалар (ёрдамчилар) давлатни бошқарадилар ва шу муносабат билан мусулмонлар давлати ўзининг бундан кейинги тарихига «араб халифалиги» деб ном беради. Муҳаммад (с.а.в.) вафот этгандан кейинги биринчи кунлардаёқ мусулмонлар жамоаси йўлбошчилари ҳокимият учун кураш бошлайдилар. Бу курашда муҳожирлар гуруҳи ғолиб чиқади ва халифалик давлатини чориёрлар бошқаради. Абу Бакр ҳукмронлигининг дастлабки йилларида бир қатор араб қабилалари ўртасида Мадина ҳукмронлигига қарши ўз мустақиллиги учун ҳаракат бошланади. Бу воқеалар диний манбалар «ар-рида» деб ном олган. Ислом тарихида Мадина ҳукмронлигига қарши бош кўтарган қабилалар ҳаракати «исломдан чиқиш», «диний қайтиш» деб таърифланган. Диндан қайтган кишилар қаттиқ таъқиб қилинган.

Кейинги халифалар замонларида ҳам истилолар давом этади. Кавказ ва Турон томонига юриш кучаяди. Қисқа вақт ичида Грузия, Озарбайжон, Эроннинг шимолий қисми, Хуросан, Мавр срлари араб қўл остига ўтади ва халифа қўшинлари Амударё соҳилларига чиқади.

Бунинг натижасида Амударё соҳилларида Шимолий Африкагача Тбилиси ва Дарбанддан Яман ва Усмонгача чўзилган империя вужудга келади. Қисқа вақт ичида араб қўшинларининг бундай енгил гишиби қозонишининг сабаби нимада деган савол туғилиши табиий. Араб қўшинларининг яхши ташкил қилинган ёки юқори ҳарбий техникага эга

бўлган деб айтиш тўғри бўлмайди, чунки бу кўшинлар бадавийлар ва бошқа ҳар хил қабилалардан тузилган бўлиб, ўз замонида маълум бўлган ҳарбий санъат ва техника даражасидан ҳам анча орқада турар эди. Осонлик билан эришган ғалабаларнинг асосий сабаби бу даврда араб кўшинларига жиддий қаршилик кўрсатадиган кучнинг йўқлиги эди.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётига исломнинг кириб келиши билан калом, яъни ислом фалсафасини ва диний талабларни бажаришда араб тили устиворлиги ўрнатилган. Сўнгра фан, адабиёт, фалсафа ва маданиятнинг турларига ҳам араб тили таъсири кучли бўлган. Аммо маҳаллий халқлар исломдан анча олдинроқ ўз она тилларида ёзувни, маърифату-маданиятини, илм-фанни ривожлантиришга муваффақ бўлганлар. Бу жараён кейинчалик исломнинг таъсирида янада ривожлантирилган. Масалан, кишиларнинг турмуш тарзи ислом талабига мослаша борган, урф-одат ва маросимлар диний тус олган, ёшларга билим бериш учун кўплаб мадрасалар, қироатхоналар ташкил этилган.

Демак, Ўрта Осиё халқлари ҳаётида илм-маърифат ва маданиятнинг ривожланишида исломнинг ижобий рол ўйнаганини эътироф этишимиз лозим. Ўрта асрларда шаклланиб ижод этган саводли киши, олим, шоир, маърифатпарвар мутафаккирларнинг ҳаёти ва фаолиятида исломнинг ижобий роли бор десак хато қилмаймиз.

Ислом Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзига, маданиятига турли қирраларада ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, меъморчилик ёдгорликлари - мадраса, масжид, мақбара ва бошқа исломий обидаларни қуришда, илм-фан, маданият ва маърифатни тарғиб қилишда айниқса мусулмонларни юксак ахлоқий руҳда тарбиялаш ўз ифодасини топган. Ганчлардан турли шакллар ясаб ёпиштириш кабилар ҳам халқ ижодий кадриятига мансубдир.

Исломда, энг аввало, дин асослари-«аркон-ад-дин» ҳисобланувчи беш асосий амалий ва маросимчилик рукн талабларини бажаришни талаб этилган. Ҳозир ҳам шундай. Булар, биринчи, калимаи шаҳодатни билиш; иккинчидан, ҳар куни беш вақт намоз ўқиш, учинчидан ҳар йили рамазон ойида бир ой рўза тутиш; тўртинчидан, йилига бир марта шахсий молидан закот бериш; бешинчидан, имкон бўлса, умрида бир марта ҳаж қилишдан иборат. Исломга хос маросимлар ва одатлар мана шу беш рукн билан чамбарчас боғлиқдир. Исломнинг бу амалий ва маросимчилик талаблари халқлар турмуш тарзига киритилиб, ўзига хос маънавий маданиятнинг турига, анъанага айлантирилган.

Таянч сўзлар:

1. Уруғчилик	6. Ансорлар
2. Қабилачилик	7. Сосонийлар

3. Байтуллох	8. Хорижийлар
4. Ҳажар ал-асвод	9. Модернизм
5. Мухожирлар	10. Традиционизм

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ислом қачон ва қандай шароитда шаклланди?
2. Янги дин даъвати қачон бошланган?
3. Муҳаммад пайғамбар ҳаёти ҳақида нима биласиз?
4. Макка ва Мадина ҳақида нима биласиз?
5. Ислом ҳалифалик давлатини Муҳаммад пайғамбардан сўнг кимлар бошқарган?
6. Макка ва Мадина ўртасида қандай жанглар содир бўлган?

Адабиётлар:

1. Ислом. Энциклопедия.-Т.: 2004.
2. Хасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: 1992.
3. Большаков О.Г. История Халифата. Ислам в Аравии (570-633)-М.: 1989.
4. Фалсафа. Қомусий луғат.-Т.: 2004.
5. Мўминов А. ва бошқалар. Диншунослик.-Т.: «Меҳнат», 2004
6. Абдусамедов А. Динлар тарихи.-Т.: 2004.
7. Ҳусниддинов З.М., Абдусатторов А.А. Ислом динидаги оқимлар: хорижийлик ва шиалик. Тошкент ислом университети, 2003.

4-МАВЗУ: ИСЛОМДАГИ ОҚИМЛАР ВА МАЗҲАБЛАР, ЗАМОНАВИЙ КЎРИНИШДАГИ ОҚИМЛАР

РЕЖА:

1. Ислом йўналишларининг халқ маънавиятидаги ўрни.
2. Суннийлик мазҳаблари ва маънавият.
3. Шиалик: секта, мазҳаблар ва маънавият.

Ислом йўналишларининг халқ маънавиятидаги ўрни. Арабистон ярим оролида VII асрда вужудга келган ислом дини кўшни мамлакатларга ҳам тез тарқала бошлади. Ислом таълимотини тарғибот қилишдан ташқари, унинг ақидавий ва маросимчилик талабларини турли йўллар билан халқлар онгига сингдиришга ҳаракат қилинди. Бу ҳолат халқлар тарихида ислом истилоси деб аталади.

Ислом таълимотининг қабул қилган халқлар, жумладан Марказий Осиё халқлари ҳаётидаги унинг ижобий йўналиши шунда бўлдики, маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, анъаналари бу диндаги бағрикенглик туфайли мослашиб боришга имконият туғилди. Бу ўз навбатида халқлар маънавиятининг ривожланишига, ислом маданиятининг кенг ёйилишига олиб келди.

Арабистон ярим ороли ва кўшни мамлакатлар халқларининг ягона

халифалик давлатига бирлаштирган ислом дини бу тизимнинг мафкураси сифатида киска вақт давом этди. Турли давлатлар ва хилма-хил миллатлардан ташкил топган йирик халифалик империяси тизими ичида ижтимоий-иқтисодий, давлатни бошқариш, хусусан диний масалаларда диний уламолар, давлат арбоблари ўртасида мунозаралар бошланиб, ислом таълимотининг талкин қилиш билан боғлиқ йўналишлар дастлабки йилларданок юзага келди.

Маълумки, жаҳондаги барча йирик динлар ўз таракқиётининг муайян босқичида турли йўналиш ва оқимларга бўлинган. Чунки мазкур дин тарқалган худудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий курашнинг кучайиши муайян динга эътиқод қилувчи турли халқларнинг ижтимоий манфаатлари ва маданий даражалари турличалигидадир.

Исломда ҳам унинг тарихий таракқиётида бундай бўлинишлар бўлган. VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ даставвал хорижийлар (Ал-хавориж, хаража-диндан чикмоқ мазмунида) йўналиши шаклланган, сўнгра яна икки йирик оқим-суннийлик ва шиаликка ажралган. Юзаки караганда, исломга эътиқод қилувчилар орасидаги ихтилоф фақат диний масалалар туфайли туғилганидек туюлди. Аслида эса бундай эмас. Тарихдан маълумки, исломнинг шаклланиши, мустақил динга айланиш даври узлуксиз давом этган жангу жадаллар билан ўтган. Зеро, Пайғамбар (с.а.в.) Муҳаммад давридан бошлаб Али даврига (661 йилга) қадар ва ундан сўнг ислом Арабистондан тортиб, Шимолда Озарбайжонгача, Шарқда Мовароуннахрга қадар, Жанубда Араб денгизига, Ғарбда эса Триполитанияга қадар ёйилган. Араб истилочилари Мовароуннахр (араблар ўрта Осиёни шундай атама билан «дарё ортидаги ерлар» деб атаганлар)ни босиб олишни VII асрнинг 70-йиллардан бошлаб фақат VIII асрнинг бошларига келганлагина тўлиқ тугаллашга муваффақ бўлганлар. Чунки, маҳаллий халқлар араб истилочиларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлар. Бу жараёни тасдиқловчи Муқанна, Сумбад Мут, /урак, Дивашти бошчилигидаги йирик халқ кўзғалонлари тарихдан маълум. Бошқа мамлакат ва халқлар ҳаётига исломни киритиш ва босқинчиларга қарши кўзғалонлар кейинги асрларда ҳам давом этган.

Ислом IX-X асрларда Татаристон, X-XII асрларда Бошқирдистонга киритилган; Қозоғистон ва Қирғизистонда эса бу жараён XIX асрда ҳам давом этган. Диннинг бундай кенг микёсда ёйилишида ишонтириш, маърифат, тарғибот йўллари асосий омиллардан бўлган.

Марказий Осиё халқлари ҳаётига ислом йўналишларини (асосан суннийлик) тарғибот ёки араб истилоси орқали киритилиши билан бир вақтда ислом маданияти, маънавиятини маҳаллий халқлар ўртасида кенг ёйилиши кузатилади. Бу худудда суннийликнинг ханафия мазҳаби қонун-қоидаларини маҳаллий халқлар ҳаётига сингдириш

суннийликнинг бошқа мазҳабларга нисбатан тезроқ амалга ошди. Имом Аъзам асос солган ҳанафий мазҳаби бошқа мазҳабларга нисбатан, биринчидан, диний бағрикенглик (яъни бошқа мавжуд динлар ва уларнинг урф-одатлари ҳам давом этиш имконияти); иккинчидан, муътадил мазҳаблиги (яъни маҳаллий халқлар, миллатларнинг хусусиятларига мос келиши, унинг талабларини оддий одамларга мос келиши); учинчидан, бу мазҳабга эътиқод қилувчиларнинг ортиб бориши ва ҳозирги вақтда мусулмонларнинг кўпчилиги ҳанафий мазҳабига эътиқод қилиши билан ажралиб туради.

Ислом эволюциясида вужудга келган йўналишларнинг муҳим жиҳатларидан бири халқлар маънавиятини шакллантиришга йўналтирган қонун-қоидалар ва диний эътиқод талабларидир. Ислом динини қабул қилган ҳар бир мусулмон учун диний маросимчилик талабларини бажаришдан ташқари ҳаётда ҳалол, пок, виждонли бўлиш, ҳалол ва ҳаромнинг фарқига бориш, бошқаларнинг мулкига кўз олайтирмаслик; оила куриш билан ўз фарзандларини ислом таълимоти, талаби руҳида тарбиялаш, ҳалол меҳнат қилиш билан кун кечириш каби ахлоқий нормалар мужассам бўлиши талаб қилинади. Шунингдек, бу таълимотда давлат, жамият ота-она, ватанга муҳаббат инсонпарварлик, адолат, ҳалолик мезонлари халқлар маънавияти шаклланишининг асосини ташкил қилган. Бундай даъватлар ислом эволюциясининг қайси даврида бўлмасин ўзининг тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган аксинча ислом динига эътиқод қилганлар маънавиятини шакллантиришга ўз ҳиссасини қўшиб келган. Унинг бу жиҳати, ҳозирги фуқаролик жамият шакллантирилаётган мамлакатимизда, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришга қўшаётган ҳиссаси ижобий баҳоланиб муҳим тарбиявий-ахлоқий аҳамият касб этмоқда.

Жаҳон динлари ичида энг кенжаси бўлган ислом дини тез орада жуда кўп халқлар ва миллатлар ҳаётига кириб бориб, уларнинг турмуш тарзидан муносиб ўрин олишидан ташқари кўпгина шарқдаги давлатларнинг бошқариш мафқурасига айланди. VIII-IX асрларда ислом эволюциясида турли йўналишлар, мазҳаблар вужудга келишига қарамай ислом таълимоти (унинг асосий манбалари Қуръони карим ва ҳадиси шариф)га кишиларнинг ҳаётида, хусусан уларнинг маънавий-ахлоқий дунёқарашларининг шакллантиришда муҳим аҳамият касб этди.

Ислом динининг умуман таълимоти ва маънавий-ахлоқий жиҳатидаги таъсири масалаларини ўрганишга кизиқин шарқ халқларидан ташқари Европа ва Америка олимларининг ислом пайдо бўлган дастлабки асрлардаёқ вужудга келган бўлса, бу феноменни фан сифатида ўрганиш анча кейин бошланган. Масалан, Европа, Америка ва Россияда ислом, унинг тарихи ва манбаларини ўрганиш XIX асрнинг 2-ярмида бошланган. Лекин ислом тарихи, таълимоти, муқаддас

ёзувларини таҳлил, тадқиқ қилиш Россияда айниқса, Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Шимолий Кавказда кенг қўламда анча олдин амалга оширилган. Бу иш энди янада кенгроқ миқёсларда олиб борилмоқда.

Европалик олимлар исломшунослик фанини яратиш, ислом тарихи ва манбаларини ўрганиш йўлида кўп хизмат қилганлар. Жумладан, М.Мюллер, Э.Тейлор, К.Тиле, Ш.Дела Соссе, Ж.Фрейзер ва бошқалар. Уларнинг хулосаларида айрим чекинишлар бўлишига қарамай, улар бу фаннинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшганлар.

Рус шарқшунослигида ҳам ислом тарихи, диний манбаларни тадқиқ қилиш соҳасида баракали ишлар олиб борилган В.Р.Розен асос солган машҳур «Рус академик шарқшунослиги»нинг вакиллари Н.А.Медников, Л.Э.Шмидт, А.Е.Кримский, В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Е.Э.Бертельс, А.А.Семенов ва бошқалар исломшунослик соҳасида қимматли асарлар яратилган. Бу асарлар ҳозир ҳам исломшунослик олимлар учун бой манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Исломнинг пайдо бўлиши ва унинг таълимотини илмий нуқтаи назардан ўрганиш масаласи XX асрнинг 30-йилларига келиб жиддий равишда ўртага қўйилди. Бу шарқшунослик ва умуман тарих фанининг тикланиш даври эди. Асрлар давомида тарих фани ва шарқшунослик эришган ютуқлар ва юзага келтирган хулосаларни илмий нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ва баҳолашдек жуда масъулиятли ва мураккаб муаммо ҳали ҳам тўла ечилгани йўқ. Бундай шароитда ҳар бир муҳим илмий масала бўйича хилма-хил фикрларнинг мавжуд бўлиши табиий эди. Исломнинг пайдо бўлиши йўналишлари, мазҳаблари ва таълимоти юзасидан ҳам жуда кўп фикр ва мулоҳазалар ўртага ташланган ҳамда муҳокама қилиниб, муайян ечимини топган. Қўлланманинг ушбу қисмида ана шу фикр-мулоҳазаларнинг объектив, нисбатан асосли, аксарият исломшунослар тан олган нуқтаи назарларидан фойдаланилган. И.Каримов асарларида бу дин ҳақида, унинг маънавий-ахлоқий жиҳатлари хусусида олға сурилган фикр-мулоҳаза ва дастурлар асос қилиб олинган.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани сингари маънавий, жумладан ахлоқий нуқсонлар ҳукм сураётган ҳозирги даврда исломнинг меҳр-шафқат, мурувват, саҳоват, одамийлик, ҳалоллик хусусидаги панд насихатларидан умуминсоний қадриятлар сифатида фойдаланиш ғоят ўринлидир. Зеро, ҳаётимизнинг маънавий жабҳалари қайта қурилаётган ҳозирги даврда исломнинг регулятив функциясининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Хусусан Ўзбекистон мусулмонлари идораси турли хилдаги хайри-эҳсон, саҳоват жамғармаларини ташкил этиб, ҳожатмандларнинг дардига малҳам бўлмоқда. Шўролар даврида вайрон

холатига келган маданий ёдгорликларни ва тарихий обидаларимизнинг давлат маблағлари ва умумхалқ ҳашари йўли билан таъмирлаш ишларини олиб бормоқда.

Ислом, унинг дунёвий вазифаларини ҳам бажарадиган руҳонийлари асрлар мобайнида жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, фан, маданий, маорифини ўз назорати остида ушлаб, тарихий анъаналар, инсонларнинг турмуш тарзига катта таъсир ўтказиб келган. Яна у исломга эътиқод қилувчи турли миллат ва эллатларга хос ижтимоий табақалар вакилларининг Аллоҳ олдидаги тенглигини тан олган ва уларни ягона худонинг бандалари сифатида тенглаштирган. Бу диний таълимотларнинг умумийлигини мустаҳкамлаган ҳолда ижтимоий муносабатларнинг мавжуд тизимини саклаш функциясидир.

Ҳокимиятни бошқаришда диндан восита сифатида фойдаланиш кадимда ҳам бўлган. Масалан, дастлабки халифаликларда ҳали сиёсий, ҳарбий ва диний ҳокимият халифаларнинг қўлларида бўлган; Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида ҳам ҳокимият араб халифалиги ёхуд Туркия султонининг гўёки ўринбосарлари бўлган амир ва хонлар қўлида эди. Ўрта Осиёлик амирлар ва хонлар сиёсий, ҳуқуқий, диний ва иқтисодий ҳаётни ўзларича бошқариб борганлар. Халқ оммасига улар ўзларини худонинг ердаги сояси, деб ташвиқот қилиб, ҳокимиятни муқаддаслаштираганлар. «Амир сояи худо хасб» деган ибора шунда пайдо бўлган.

Исломнинг ҳаётга жорий этилишида унинг ихтиёрида бўлган маориф ва мусулмон ҳуқуқи шариатда катта рол ўйнаган. У ўз ихтиёридаги барча воситалар ёрдамида ҳукмрон тузумни мустаҳкамлашга уринган. Ягона тилда ёзилган муқаддас ёзувларда айтилган фикрлар асосида, ягона тилда таот-ибодат ишларини олиб бориш барча мусулмонларни бирлаштираган. Барча динларнинг арбоблари ўз динларини бирдан-бир тўғри дин деб тарғиб этганлар.

ИСЛОМДАГИ АСОСИЙ БЎЛИНИШЛАР

Демак, кадимги даврларда бўлгани сингари ҳозир ҳам барча динлар бир-бири билан боғлиқ бўлган бир қанча функцияларни бажариб келмоқдалар¹⁷.

Суннийлик мазҳаблари ва маънавият. Суннийлик-бу исломда изчил, собитқадам йўналиш ҳисобланади. Мусулмонларнинг жуда кўпчилик қисми-92,5 фоизи суннийликка эътиқод қилади. Қолган 7,5 фоизини шиалар, ибодийлар ва хорижийлар ташкил қиладилар. Сунна арабча одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи деган маъноларни билдиради. Суннийлик деган сўз арабча «Сунна»-«муқаддас ривоят», яъни Муҳаммад тўғрисидаги ривоятлар ва унинг ҳадислари тўплами деган тушунчадан олинган. Яна Сунна фарздан фарқли равишда бажарилиши ихтиёрий бўлган кўрсатмалар, амалларидир.

Суннийлар уммавийлар сулоласидан бўлган халифаларнинг олий ҳокимиятга бўлган ҳуқуқини тан олганлар. Суннийликда Сунна Куръондан кейинги асосий муқаддас манба, ҳадислар тўплами деб қаралади. У VII аср ўрталарида шакллана бошлаган. Унда халифаликдаги синфий муносабатлар, ижтимоий зиддиятлар, ислом мафкураси атрофидаги кураш ўз ифодасини топган. Уни тўплаш, шарҳлаш ва нашр қилишда ватандошларимиз Исмоил Бухорий, Имом ат-Термизий асосий рол ўйнаганлар.

Суннийлик қисман Эрон, Жанубий Ироқ, Яман, Марказий Осиё, Кавказ, Волга бўйи, Сибирь, Ўрол, Кичик Осиё, Миср ва Шимолий Африка, Индонезия, Малайзияда кенг тарқалган. Унинг муқаддас шаҳарлари Макка ва Мадинадир. Унда тўртта шариат мактаби-ханафийлар, моликийлар, шофийлар, ханбалийлар мазҳаблари бор.

1. **Ханафия** (Имоми Аъзам) мазҳаби. Бунга Абу Ҳанифа таҳаллуסי Имоми Аъзам-буюк имом-(699-767) асос солган. У энг йирик ҳуқуқшунослардан бири бўлиб, шариат ҳуқуқини тартибга солган, қиёсни татбиқ этган, истиҳсон тартиб усулини (манбалар асосида чиқариш мумкин бўлган ҳулоса ёки ҳукмлардан мусулмонлар жамоаси учун мақбулроғини қабул қилиб) ишлаб чиққан, маҳаллий халқ ҳуқуқ-қоидаларини-одатни шариат билан келтириб қўлланишни жорий этган ҳуқуқшуносликдан оқилона фойдаланиш унсурларини киритган.

Истиҳсон (араб.-яхшилаш, маъқуллаш) шариатнинг чалқаш, мураккаб масалаларига қиёсини қўлланишнинг йўли билан мусулмон жамоаси ёки давлати учун мумкин қадар яхшироқ, фойдалироқ, маъқулроғини қўллаш тарзи ҳисобланади. Бу икки ёки ундан ортиқроқ имконияти мавжуд бўлган мантикий ҳулосалардан фойдалироғи, маъқуллари ажратиб олишидир.

Ҳанафийлар маҳаллий зодагон ва ҳукмдорлар қабул қилган низом

¹⁷ Ислам энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриети, 2004, -Б. 114.

ва қонунлар, маҳаллий урф-одатларга таянган одатий анъаналар ҳамда маҳаллий элатларнинг урф-одати асосида келиб чиққан одат мақомига кенг таянишлари исломнинг кўчманчилари орасида ҳам тез тарқалишга олиб келган. Чунки булар ўзларининг ибтидоий урф-одатларини ҳисобга олган исломни, хусусан ханафия мазҳабини ўзларига маъқул топганлар. Абу Ҳанафия фикҳнинг асосчиси ва улугъсифат илоҳиёт мутахассиси бўлган. «Агар диний эътиқод Зухрогача йироқлашиб кетса ҳам, уни имом Абу Ҳанифа ерга қайтариб келади»¹⁸, дейишарди. Унинг «Ал-Фикҳ ал-Ақбар» асари бошқа мазҳаб мухлислари орасида ҳам машҳур бўлган. Олимнинг ёзишича, у ҳуқуқий масалаларга оид 500 мингдан ортиқ мисоллар яратган ва диний ибодат ҳамда ҳуқуқ масалаларига оид 64 фатво нашр этган. Абу Ҳанифа зўр тақводор киши бўлиб, зоҳидликда яшаган. У ҳақда махсус ривоятлар яратилган.

Мужтаҳид имом Шофиъий айтганидек, агар Имом Аъзам бирор нарсани олтин деб аташни хоҳласа, уни исбот этиш учун унинг маҳорати ҳам, истеъдоди ҳам етарди. Умуман ханафия бошқа шарият мазҳабларига қараганда христиан ва яҳудийларга нисбатан муътадиллик нуқтаи назарида турган.

Ҳанафия мазҳаби қонунлари Абу Юсуф Ёқуб (ваф. 795), аш-Шайбоний (ваф. 804), Қодирий (ваф. 1036) асарларида ҳам ишлаб чиқилган. Ҳамюртимиз Марғинович ар-Риштон (ваф. 1157)нинг фикҳга оид асарларидан энг машҳури «Ҳидоя фи-л-фурур-Шарият соҳалари бўйича қўлланма» ханафия мазҳаблари томонидан қонунлар мажмуаси (кодекс) сифатида фойдаланилган. Марғиновичнинг «Ҳидоя»си форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилинган бўлиб, ҳозир ҳам Шарқ мамлакатларида (Ҳиндистон, Туркия ва б.) ханафия мазҳаби шарият соҳасидаги асосий қўлланма ҳисобланади.

Ҳанафия мазҳаби суннийлик йўналишига мансуб бўлган мусулмонларнинг 47 фоизини ўз ичига олади. Ҳозир ҳам республика тупроғидаги суннийларнинг оила, никоҳ, талоқ ва бошқа масалаларида шу мазҳабга таянадилар.

2. Шофиъий мазҳаби. Унинг асосчиси имом аш-Шофиъий (767-820) кучли илоҳиётчи фақиҳлардан бири бўлган; Маккада яшаган, Яманда қозилик қилган. Али авлодлари билан яқинлашганлиги учун 803 йилда камокқа олинган. Авф этилганидан сўнг Мисрга келиб, Моликнинг шогирди сифатида фаолият бошлаган. 810 йилдан Боғдодда ўз таълимотини тарғиб қилган. Унинг «Китоб ал-умм» тўплами ислом ҳуқуқини анъанавий тартиб-қоидалар билан боғлашга қаратилган, фикҳ асосларига тўла тавсиф бериб, ижмоъдан фойдаланишга алоҳида эътибор қилинган.

¹⁸ Керимов Г.М. Шарият и его социальная сущность.-М., Наука, 1978. -С. 15.

Шофиъия мазҳабининг усули ханафия ва моликия усулларининг ўзаро муросасига тарафдорлик қилишга уринган бўлса ҳамки, асосан моликияга мойил эди. Улар қиёсининг қўлланишида муайян чегарага йўл қўярдилар. Истихсон усули кўп хулосавий имкониятларни яратиш ва у шахсий (ғаразли) фикрларга асосланган ҳукмларга олиб боришидан ҳадиксирардилар. Шунинг учун улар қиёсга таяниб истихсоҳ-муайян ҳолатнинг қўлланишига мувофиқ равшан исботини берувчи, фикҳ коидасини ишлаб чиққанлар. Масалан, сафарда бўлган шахснинг ўлик ёки тириклигини билмасдан унинг мол-мулкига меросхўрлик эгалик қилишлари мумкинми, деган саволга шофиъийлар рад жавобини берардилар. Бунга сабаб мерос эгасининг ўлими ҳақида исботловчи далилнинг йўқлигидир. Сурия ва Мисрда шаклланган бу мазҳаб ҳозирги вақтда Индонезия, Шарқий Африканинг баъзи мамлакатларида, жанубий араб султонликлари мусулмонлари орасида тарқалган бўлиб, суннийликдаги мусулмонларнинг 27 фоизини ташкил этади.

3. Моликия мактаби. Асосчиси Молик ибн Онас (713-795) «Асҳоб ал-Ҳадис» (Ҳадис тарафдорлари) оқимининг йирик намояндаси бўлиб, Муҳаммад давридаги диний ҳуқуқ тартибини ёқлаб чиққан. Ўзининг «Ал-Муваattoъ» (Оммавий, Барчага тушунарли) асарида Қуръон ва Суннани ақлга асосланган ҳолда талқин қилишга қарши чиққан. У мухофазакор илоҳиётчи факиҳлардан бири эди. Бу мазҳаб тарафдорлари ўзларининг номўътадиллиги билан ажралиб турарди. Улар ханафийларга нисбатан қиёсни қўллашда анча чек қўйишарди. Аммо ўзларининг истислоҳ қоидалари билан ханафиянинг истихсонига яқин турардилар. Ҳозирги даврда Моликия мазҳаби Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия ва бошқа мамлакатларда тарқалган бўлиб, суннийликдаги мусулмонларнинг 17 фоизини ташкил этади.

4. Ҳанбалия мазҳаби асосчиси имом Аҳмад ибн Ҳанбал ибн Хилол ибн Асад аз-Зухайлий ал-Шайбоний 780 йили Боғдодда туғилиб, шу ерда 855 йил вафот этган. Ҳадис тўплаш ниятида Сурия, Ҳижоз Яман, Куфа ва Басрага кўп саёҳат қилган ва 40 мингдан ортиқ ҳадисни жам этган ояти жилдлик «Муснад ал-Имом Аҳмад» (Имом Аҳмадни таянчи) асарини яратган. У мустаҳкам эътиқодли суннийлик нуқтаи назаридан халифа Маъмун даврида давлат дини бўлмиш муътазийликка қарши курашгани учун бир неча бор қамалган ва жазоланган. Унинг ҳуқуқ тартиботи ўта торлиги, диний масалаларда Қуръон ва Суннага қаттиқ риоя қилишлиги, эркин фикр юритиш ва талқин этишга, ҳар қандай янгиликка қаршилиги, шариат тартиб-қоидаларига риоя этишда қатъий мутаиссиблиги билан ажралиб турарди.

Ҳанбалия мазҳаби тарафдорлари авваллари фақатгина Қуръон ва Суннагагина таяниб, шаърий ҳукмлар чиқарсалар, кейинроқ қиёс ва ижмони қўлланишда ҳам улар танҳо Муҳаммаднинг сафдошлари

бўлмиш саҳобаларнинг ҳамжихатлигидан келиб чиққан ҳукмларнигина инобатга олар эдилар. Бунда улар тобеъийларнинг ҳам, улардан кейинги эътиборли диний арбобларнинг ҳам фикрларини тан олмас эдилар. Куръон ва ҳадислардан эса ҳеч қандай далил тополмаган тақдирда ноилож қиёсга мурожаат этардилар. Бу мазҳаб диний масалаларда ҳеч қандай эркин фикрни тан олмай, шариат қонун ва маросимларини ижро этишда ўта жиддийлик кўрсатувчи, диннинг ўтакетган фидойилари эдилар. Уларнинг расмиятчилиги, ўтакетган мутаассиблиги, жонли тарихий ҳақиқатдан узоқ турган қарашлари, ижтимоий ҳаёт ва турмуш тарзидаги ҳар қандай янгиликларга зид эканлиги сабабли-бу мазҳаб XII асрларгача кенг тарқалмаган. X асрда Эронда, XI-XV асрларда Сурия ва Фаластинда Ҳанбалиянинг издошлари бўлган.

XVIII асрга келиб, ибн Ҳанбал таълимоти ҳозирги Саудия Арабистондаги ваҳобийларнинг шаклланишига асос солган. У ерда Ҳанбалиянинг илк исломга хос қонунлари ҳозир ҳам амалда.

Ислом тарихида ва ҳозирги пайтда ҳам юқорида зикр қилинган мазҳаб суннийлар орасида тенг ҳуқуқли ҳисобланган ва улардан бирортаси ҳам дин асосларига зид ҳисобланмаган. Қоҳирадаги ал-Азҳор дорилфунунида ислом фикри тўрт мазҳаб бўйича ўрганилади. Ҳанбалия мазҳаби суннийликдаги энг кичкина, яъни 1,5 фоизни ташкил этувчи мусулмонлар бўлсаларда, улар «соф» ислом учун курашиш байроғи остида, XVIII асрдан то ҳозиргача турли мамлакатларда ваҳҳобийлик ҳаракати орқали катта зарар келтирмоқдалар.

Бундан кўриниб турибдики, ислом ҳуқуқи вақтига, ўринга, шароитга қараб муайян хилдаги ўзгаришларга учраган, ҳар хил шарҳларга дучор бўлган.

Юқоридаги мазҳабларнинг фаолиятида фақатгина соф ҳуқуқий масалалар билан чекланмаганликлари туфайли булар шариат қонунларининг кенг тарқалишига олиб келган. Улар қонунчилик тартиб-қоидалари мажмуига нафақат ҳуқуқий масалаларни, балки диний маросимчилик, савдо ва солиқ, хулқ-атвор масалаларини ҳам киритганлар. Ислом ҳуқуқшунослари шариат қозиларидан бошқа судловчи ташкилотлар бўлмаганидан, мусулмон ҳуқуқшунослари барча ҳуқуқий ва диний масалаларни ўзлари ҳал этардилар.

Кейинчалик ислом ҳудудида ривожланган давлатларнинг мустақил тараққиёти жараёнида уларнинг манфаатларини кўриқловчи турли-туман дунёвий қонунлар вужудга кела бошлаган. Куръонда турли-туман жоиз ва тақиқларнинг бир туркуми мавжуд. Улар кейинчалик кенгайтирган ва бу элементлардан қонунлар мажмуи ёки ислом ҳуқуқи таркиб топган. Амалда шариатнинг асосий йўналиши ҳаётнинг турли масалаларига диний нуқтаи назардан баҳо беришдир. Соф юридик қарашлар унга кейинчалик киритилган.

Шиалик: секта, мазхаблар ва маънавият.

Шиалик. Гуруҳ, партия, тарафдорлари деган маъноларни берадиган арабча «шиа» сўздан келиб чиққан. Шиалик ўз аҳамияти ва тарафдорлари сонига кўра исломдаги иккинчи йўналишдир. У VII асрнинг иккинчи ярмида мусулмонларнинг махсус ва сиёсий гуруҳи сифатида юзага келган. У чорёрларнинг тўртинчиси Али тарафдорларини бирлаштирган. У жуда кўп секталарга бўлиниб кетган. Булар орасида исмоиллийлар ҳозир 35 миллионга яқин тарафдорга эга бўлиб, огаҳонлар бошчилигида ҳозир ҳам ислом доирасида катта рол ўйнамоқда.

Шиалар Арабистонда пайдо бўлган теократик давлат-халифаликдаги олий ҳокимият учун олиб борилган кескин кураш жараёнида келиб чиққан. Халифаликнинг барча бош лавозимлари 644 йилдан бошлаб кураш қабиласига мансуб бўлган халифа Усмон бошлиқ маккалик оксуяклар-муҳожирлар қўлига ўтган.

Исломда жабр-зулм қораланса-да, барибир, улар исломга бўйсундирилган бошқа халқлардан ташқари мусулмон арабларнинг ўзларини ҳам каттиқ эксплуатация қилишаверади. Бундан норози бўлган араблар Халифа Усмонга қарши кўзғалон кўтариб, уни Мадинада ўлдиришган. Халифалик лавозимиغا Али кўтарилган. Бирок, у ўз ҳокимиятини кураш оксуякларидан химоя қилишга мажбур эди. Али тарафдорлари у пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви бўлганлиги учун мусулмонларнинг бошлиғи бўлиши керак, унинг вафотидан кейин эса бу лавозим унинг авлодларига мерос бўлиб ўтиши керак, деб чиқишган. Бирок тахт учун курашда Сурия ҳокими Муовия бошлиқ кураш зодагонлари ғолиб чиққан. Али тириклик чоғидаёқ Муовия халифа деб эълон қилинган.

Шиалар Алидан бошқа барча сунний халифаларнинг узурпаторлар, яъни сиёсий ҳокимиятни зўравонлик билан қўлган олган кишилар деб ҳисоблайдилар. Булар Алининг авлоди бўлган 12 имомдан иборат ўз сулолаларини уларга қарши қўйганлар. Улар Алини, унинг ўғиллари-Ҳасан ва Ҳусайнни ҳамда уларнинг авлодларини шаҳид, деб ҳисоблашган.

Ислом тарқалган мамлакатлардаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида турли даврларда мусулмонларнинг ҳар хил гуруҳлари, айниқса кўпроқ секталар пайдо бўла бошлаган. Булар сунний ва шиа йўналишларидан ажралиб чиққан бўлиб, мусулмон секталари дейилади. Буларнинг исломдаги ҳанафий, ҳанбалия, шофиъия, моликия каби мазхаблар билан аралаштирмаслик керак.

Ислом секталари мусулмонларнинг диний уюшмалари бўлиб, уларнинг сони жуда кўп, ислом мамлакатларининг деярли ҳаммасида мавжуд. Чунончи, аҳмадий, алавий, ибодий, идрисий, кодирий,

муридий, рашидий, тижоний, хамолий, шодилий ва бошқалар суннийлар йўналишидан ажралиб чиққан секталардир. Хорижий, исмоилий, зайдий, низорий, ионаашарий, друз, баҳоний ва бошқа мазҳаблар эса шиалар оқимидан ажралиб чиққан. Уларнинг кўплари тарқаб кетган. Ислом секталаридан баъзиларига қисқача тўхталамиз.

Зайдилар. Феодал низолар заминида VIII аср ўрталарида шиа мусулмонлари сафидан яна бир гуруҳ ажралиб чиқиб, мустақил зайдилар сектасини ташкил этган. Бу секта – Алининг эвараси, Хусайннинг набираси 740 йили Куфада уммавийлар сулоласидан бўлган халифа Хишомга қарши халқ кўзғалонига бошчилик қилган Зайд ибн Али номи билан аталган ва шиаларнинг учинчи имоми Зайд халифа қўшинлари билан бўлган жангда ўз тарафдорлари билан бирга ҳалок бўлган.

Зайдилар 864 йили Эроннинг шимолида ўз давлатларини тузишган. 901 йили эса улар Яманда давлат ҳокимиятини қўлга олишган. Бу давлат 300 йилча яшаган. Зайдилар диний таълимотнинг шаклланишига ишонишни, Куръон «азалдан» мавжудлигини, ирода эркинлиги мавжудлигини, диний эътиқодни амалий ҳаракат билан мустаҳкамлаш зарурлигини тан олганлар. Улар кўпгина шиа маросимларига амал қилишган, бироқ ўз турмуш тарзига кўра суннийларга ҳам яқин турган.

Исмоилийлар. Бу мазҳаб тарафдорлари шиалар орасида энг кўпчиликни ташкил этган. Исмоилий мазҳаби VIII асрнинг 2-ярмида Боғдод халифалигида пайдо бўлган ва имом Жафар Содикнинг катта ўғли Исмоил номи билан аталган. Исмоилийлар диний таълимотида бутун оламни яратган «дунёвий ақл» ва «дунёвий руҳ»га эътиқод этиш асосий ўринни эгаллаган. Уларнинг таълимотида неоплатончилар фалсафаси ва буддавийликнинг катта таъсири сезиларди. Исмоилийлар турли даврларда халқларга турли пайғамбарларнинг юборилиши-«дунёвий ақл»нинг ерда намоён бўлишидир деб ҳисоблашарди. Улар етти пайғамбарни-Одам Ато, Нух, Иброҳим, Исмоил, Мусо, Исо ва Муҳаммад (с.а.в.)ни тан олишади. Уларнинг фикрича, имомлар пайғамбарларнинг ворислари ҳисобланади. XI асрдан бошлаб исмоилийлар синфий зиддиятларнинг кучайиши натижасида турли қисмларга бўлиниб кетган. Ҳозирги пайтда исмоилийлар Ўрта Шарқ мамлакатларида, Ҳиндистон, Уганда, Кения, Танзания, Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон вилоятида мавжуд.

Друзлар. Ўз таълимотига кўра, бу секта исмоилийлардан ажралиб чиққан. Друзлар ваҳдониятга-Аллоҳнинг ягоналигига эътиқод эгадилар ва 998-1021 йилларда хукмронлик қилган фотимийлар халифаси ҳакимни ҳалоскор сифатида ерга иккинчи марта келди, деб ҳисоблайдилар. Улар ўзларининг «мукаддас» ёзувларига эга. Уларда

диний маросимлар унчалик ривож топмаган, шу сабабли масжиди ҳам йўк. Барча секталар каби, друзлар ҳам шариатни, шиа имомларини тан оладилар.

Карматий мазҳаби. Карматийлар ҳам исмоилийлардан ажралиб чиққан шаҳобчалардан бири бўлиб, IX аср охирида Ироқда ўз фаолиятини бошлагандан сўнг Сурия ва Яманга тарқалган. Кўчманчи бадавийлар, деҳқонлар ва ҳунармандлардан ташкил топган бу мазҳаб ислом таълимотини Аллоҳга ва пайгамбар Муҳаммадга эътиқод қилишдан ташқари бошқа нарса ва буюмларга сиғинишни қоралаганлар. Шу ғояни ўз тарафдорларига сингдирган қараматийлар мусулмонлар зиёратгоҳи Каъбадаги Қора тош зиёратини, унга сиғинишни, бидъат, бутпарастлик деб ҳисоблаб, X асрнинг бошларида (930 йили) ҳаж вақтида Маккага бостириб кириб, бир неча минг ҳожиларни ва Макка шаҳри аҳолисини қатл этиб, асрга олганлар. Шаҳарни ва Каъбани вайрон қилиб, қора тошни иккига бўлиб, ўз давлатлари Баҳраинга олиб кетганлар.

Қараматийларнинг бундай ҳаракатларини аксарият мусулмонлар жамоаси қоралаган. Макка ва Шаҳарни таъмирлаш ишлари амалга оширилиб 20 йилдан сўнг қора тошни қараматийлардан катта тўлов эвазига қайтариб олганлар.

Жаъфарий мазҳаби. Бу мазҳаб шиалик йўналишидаги имомат йўналишига (яъни 12 имомга эътиқод қилиш) қирувчи асосий мазҳаблардан биридир. Шиаликдаги 6-имом Жаъфар ас-Сидикни Исмоилийлар фикҳ тизимини асосчиси деб тан оладилар. Ислом тарихидан маълумки, фикҳга оид бу тизим IX-X асрларда бир қатор илоҳиётчилар томонидан яратилган. Бунда имом Жаъфарнинг иштироки бор ёки йўқлигини белгиловчи далил қолмаган. Чунки, ундан ҳеч қандай ёзма асар қолмаган. Аммо шиаликдаги диний-ҳуқуқийликка оид таълимот жаъфария номи билан аталади.

Жаъфария мазҳаби ўрта асрларда Эронда ҳукмрон диний-ҳуқуқ тизимини ташкил этган. Бу мазҳаб ҳозирда ҳам Эрон ва Ироқда шиалар ўртасида ўз таъсирини йўқотмаган.

Ислом пайдо бўлган даврдан бошлаб, унинг турли минтакаларга тарқалиш жараёни, хусусан диний таълимотни талқин қилиш билан боғлиқ давлатни идора қилиш масалалари, ҳокимиятни эгаллаш ҳаракати ҳамда халифалик даврларда вужудга келган ички зиддиятлар натижасида исломда йўналишлар ва бир қанча мазҳабларни шаклланишига олиб келди. Аммо бу йўналиш ва мазҳаблар қайси минтакаларда мавжудлигидан қатъий назар ислом манбалари бўлмиш Қуръони карим ва ҳадис шарифга амал қилган. Бундай эътиқодга эга бўлган ҳар бир мусулмон қалбида у Аллоҳнинг бандаси эканлигини ҳис қилиб турган, гуноҳ ишларига қўл урушдан ўзини тийган, тоат-ибодат

орқали ўз маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришга ҳаракат қилган.

Исломдаги йўналишлар ва мазҳабларнинг шаклланиши жараёнида вужудга келган диний эътиқод ва ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид зиддиятлар туфайли содир бўлган қурбонлар, талон-тарожлар, исломнинг тарихий жараёни бўлиб, вақт ўтиши билан уларнинг кўпчилигига ўз таъсир кучини йўқота борган, асосан мусулмонлар томонидан эътироф этилган йўналишлар, мазҳаблар ҳозирги Шарқда ҳам Марказий Осиё минтақасида ҳам сақланиб қолган. Уларнинг аксарияти ислом таълимотига амал қилиб, асрлар оша мусулмон халқлари ҳаётида ижобий рол ўйнаб, унинг айниқса маънавий-ахлоқий қадриятлари бу динга эътиқод қилувчи киши қалбига эзгулик уруғини сочмоқда.

Таянч сўзлар:

1. Суннийлик	6. Ҳанбалия
2. Шиалик	7. ал-Азҳар
3. Ҳанафия	8. Мазҳаб
4. Шофиъия	9. Секта
5. Моликия	

Такрорлаш учун саволлар:

1. Исломдаги бағрикенглик (толерантлик) нима?
2. Исломда қандай йўналишлар бор?
3. Исломдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблар қайси?
4. Ислом таълимотининг маънавий-ахлоқий жиҳати нимада?
5. Исломда ҳокимият бошқариш усули қандай бўлган?
6. Ўзбекистонда суннийликнинг қайси мазҳаби кенг тарқалган?
7. Шиалик мазҳаблари қайсилар?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да.-Тошкент Ислом университети. 2005.
2. Зақрулло А. «Ғоялар кураши»-Тошкент Мовароуннаҳр, 2000.
3. Кодиров З. Имом Аъзам ҳаёт йўли ва фикҳ усуллари.-Т.: Мовароуннаҳр, 1999.
4. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: 1992.

5-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИДА ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ

РЕЖА:

1. Виждон эркинлиги.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида виждон эркинлиги масаласи.

«Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддаси

Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар масаласи ижтимоий ҳаётда ҳар доим муҳим ва мураккаб масала бўлиб келган. Бинобарин, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби катта ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий тушунчалар ётади. Виждон эркинлиги кишиларнинг руҳий оламига, унинг соғлом ва баркамоллигига бевосита таъсир кўрсатади. Шу боис бу масаланинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва бажарадиган вазифалари ғоят муҳим. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг уставидан тортиб барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мамлакатларнинг конституция ва конунларида виждон эркинлиги ўз ифодасини топган. 1948 йилда қабул қилинган инсон ҳуқуқлари умумий Декларациясига мувофиқ ҳар бир инсон фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини, ўз дини ёки эътиқодига ўзича, шунингдек, бошқалар билан биргаликда амал қилиш кафолатини, ибодат қилишда ва диний маросимларда яқка тартибда ёки одамлар орасида бирга қатнашиш эркинлигини ўз ичига олади.

Бундан ташқари бу масала яна бир мураккаб ҳодиса – турли дунёқараш, эътиқодда бўлган кишилар ўртасидаги, давлат билан дин, диний ташкилотлар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг амалда ҳуқуқий таъминланишини ҳам назарда тутаяди. Зеро, одамлар доим турли дунёқараш ва эътиқод билан яшаганлар ва яшайдилар. Ҳар кимнинг ўз ички дунёси, ўз эътиқоди бўлади.

Виждон эркинлиги қандайдир бир мавҳум тушунча эмас, у маълум ижтимоий вазиятда албатта намоён бўлади. Шунинг учун уни конкрет тарихий, ижтимоий шароитсиз, объектив ва субъектив омилларсиз тасаввур қилиш қийин. Бундан ташқари «виждон эркинлиги» тушунчасини илмий талқин қилишда миллий, мафкуравий ва маданий

омилларни ҳам албатта назарда тутиш керак.

Шу жиҳатдан 1992 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида ҳар бир фуқаро учун виждон эркинлиги ҳуқуқининг кафолатланиши табиий ҳолдир. Яна бир муҳим томони – кейинги йилларда давлат билан диний ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда салмоқли ўзгаришлар содир бўлмоқда. Диннинг жамиятдаги ўрни тикланмоқда. Диний уюшма ва ташкилотларнинг фаолият кўрсатишларига имконият яратилмоқда. Қатор тарихий обидалар диний ташкилотлар ихтиёрига ўтказилди, янги масжидлар очилмоқда. Диний ташкилотларнинг халқаро алоқалари кун сайин кенгайиб бормоқда.

Мустақиллик йилларида виждон эркинлиги принципларини тиклаш ва унга оғишмай амал қилиш давр, кундалик ҳаёт талаби ва заруриятига айланиб қолди. 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. 1998 йилда бу қонуннинг янги таҳрири қабул қилиниб, 15 май куни матбуотда эълон қилинди ва шу кундан эътиборан кучга кирди.

Мазкур қонун 23 моддадан иборат. Унинг 1-моддасида ушбу қонуннинг мақсади нималардан иборат эканлиги очиқ ва равшан баён этилган: «Ушбу қонуннинг мақсади ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар, фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек, диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туришдан иборат».

Қонуннинг 3-моддаси виждон эркинлиги ҳуқуқи ҳақида бўлиб, унда ҳар бир фуқаро динга муносабатини ўзи мустақил аниқлаши, у ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга эканлиги ва бу ҳуқуқ эса Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси томонидан кафолатланажаги таъкидланди.

4-моддада фуқароларнинг динга муносабатларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлилиги ҳақида сўз боради. Расмий ҳужжатларда фуқаронинг динга муносабати кўрсатилишига йўл қўйилмаслиги таъкидланади.

Виждон эркинлиги ҳақидаги Қонуннинг 5-моддасида Ўзбекистон Республикасида дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилганлиги кўрсатилган. Бу дегани давлат диний масалалар билан шуғулланмайди, диний ташкилот ва диний бошқарма ишларига аралашмайди. Дин ва диний ташкилотлар ҳам давлат ишларига аралашмаслиги лозим. Лекин диний ташкилотлар жамоат ишларида иштирок этиш ҳуқуқига эгалар.

Шунингдек, мазкур моддада давлат турли диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни қўллаб-қувватлаши, конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга, хусусан, бир диний конфессиядаги

диндорни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатларга, миссионерликка йўл қўймаслиги таъкидланган.

Диний ташкилотларга Ўзбекистон Республикасида диний характерга эга бўлган партиялар тузиш, республикадан ташқаридаги диний партияларнинг бўлим ёки филиалларини очиш ман этилади.

Диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмалар тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка кўмаклашадиган, шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг бундай фаолиятлари тақиқланади.

Фуқаролар динга бўлган муносабатларидан қатъи назар, таълимнинг хилма-хил турлари ва даражаларини эгаллаши мумкин. Қонуннинг 9-моддасида кўрсатилишича, диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари руҳонийларни ва ўзларига зарур бўлган диний ходимларни тайёрлаш учун диний ўқув юртлари тузишга ҳақли. Диний ўқув юртлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилиб, тегишли лицензия олганидан кейин фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Олий ва ўрта диний ўқув юртларида таълим олиш учун фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ умумий мажбурий ўрта таълим олганидан кейин қабул қилинади.

Диний таълим берувчилар махсус диний маълумоти бор кишилар бўлиб, болаларни ўқитиш учун диний бошқарманинг ёки марказнинг рухсатномасига эга бўлиши керак. Хусусий диний таълим беришга йўл қўйилмайди. Бу қонун-қоидаларни бузганлар қонун олдида жавобгардирлар.

Диний ташкилотлар диний таълим олиш учун фуқароларни чет элга юборишлари ва чет эл фуқароларини таълим олиш учун қабул қилишлари мумкин.

Диний ташкилот – бу маълум динга ишонувчилар ва уларнинг жамоаларининг уюшмасидир (масжид, черков, синагога, диний ўқув юртлари ва х.к.). Уни ташкил этиш учун унга бир хил эътиқодга эга бўлган камида 100 киши аъзо бўлиши керак. Ўзбекистон Республикасининг ҳар қандай фуқароси 18 ёшга тўлганидан кейин маълум диний жамиятга аъзо бўлиши мумкин.

Диний ташкилотлар ўз мулкларига эга бўладилар. Бинолар, дин билан боғлиқ буюмлар, ишлаб чиқариш ва хайрия ишларига

мўлжалланган иншоотлар, пул маблағлари ҳамда диний ташкилотлар фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган бошқа мол-мулк диний ташкилотларнинг мулки ҳисобланади. Диний ташкилотларга тушадиган молиявий ва мулкий хайриялардан, шунингдек, фуқаролардан тушган маблағлардан давлат солиғи ундирилмайди.

Ибодат, диний расм-русум ва маросимлар ўтказиш маҳаллий ҳокимият томонидан тақиқланмайди. Қонуннинг 3-моддасида кўрсатилишича, динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинлигини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкин.

Диний ташкилотлар фуқароларни ишга олишга ҳақлидирлар. Улар давлат, жамоат корхоналари ва ташкилотларининг ишчи-хизматчилари билан барабар солиқ тўлайдилар, ижтимоий таъминланиш ва суғурта қилиш хизматларидан фойдаланадилар. Умумий асосда нафақа олиш ҳуқуқига эгалар.

Қонуннинг охириги 23-моддасида «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунни бузган кишилар қонун олдида жавоб беришлари кўрсатилган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Исломдаги бағрикенглик (толерантлик) нима?
2. Исломда қандай йўналишлар бор?
3. Исломдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблар қайси?
4. Ислом таълимотининг маънавий-ахлоқий жиҳати нимада?
5. Исломда ҳокимият бошқариш усули қандай бўлган?
6. Ўзбекистонда суннийликнинг қайси мазҳаби кенг тарқалган?
7. Шиалик мазҳаблари қайсилар?

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараккиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
2. Мирзиёев Ш. М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
3. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да.-Тошкент Ислом университети. 2005.
4. Закрулло А. «Гоялар кураши»-Тошкент Мовароуннаҳр, 2000.
5. Қодиров З. Имом Аъзам ҳаёт йўли ва фикҳ усуллари.-Т.: Мовароуннаҳр, 1999.
6. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: 1992.

6-МАВЗУ: ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

РЕЖА:

1. Бағрикенглик тушунчаси.
2. Исломда бағрикенглик масалалари.
3. Ўзбекистон диний бағрикенглик ўлкаси.
4. Дин ва давлат орасидаги муносабат.

«Бағрикенглик», «сабр-тоқатлилик» ва унинг зидди «тоқатсизлик» тушунчалари илмий фаолият ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари, жумладан, сиёсат ва сиёсатшунослик, социология, философия, илоҳиёт, ижтимоий ахлоқ, қиёсий диншунослик ва ҳоказоларда ишлатилади. Лотинча *tolerare*, яъни «чидамоқ», «сабр қилмоқ» маъносини англатган бу сўз, асосан бир инсоннинг бошқа инсон дунёқарашига тоқат қилишини билдирсада, этимологик таҳлил унинг том маъносини доим ҳам очиб беравермайди. Қиёсий диншунослик нуктаи назаридан қараганда 2 хил, бир-биридан кескин фарқ қилган бағрикенглик тушунчаси мавжуд: формал, ташқи кўринишдаги бағрикенглик ва ички-позитив (ижобий) бағрикенглик. Формал равишдаги бағрикенглик бу бошқа кишининг диний эътиқодига нисбатан оддий тоқатлилик кўрсатиш, унинг эътиқодига қарши қурашмасликдир. Ички (ижобий) бағрикенглик эса муайян диний эътиқодда мустаҳкам бўлган ҳолда бошқа динларни яхши билишни ҳам такозо этади. Демак, ижобий бағрикенглик кенгрок, тўғрирок ва ҳаётий зарурат ҳисобланади. Ислом, хиндуйлик, христианлик динларидан қай бирига мансуб бўлишидан қатъи назар инсон деярли бир хил хис-туйғуларни бошидан кечиради. Буддавийларнинг 5 та, Қадимги Аҳднинг 10 та ва Исломнинг асосий ўғитларидаги ўхшашликни келтириш кифоя. Демак, динларнинг ичига, барчаси учун бир бўлган мутлак моҳиятига кирмоқ даркор ва шу асосда диний ҳаёт феномен (ҳодиса)ларини талқин қилмоқ керак. Бу ўз навбатида бағрикенглик руҳидаги ёндашувни талаб қилади.

Макс Мюллер барча инсонлар динга-эътиқодга муҳтожлар, зеро барчага идеал керак, деган. Динларнинг келиб чиқиши бир, аммо худоларнинг оти ҳар хил. Бу Аристотельнинг сўзлари. Аммо бутун башариятни қўя туринг, ҳатто бир халқ учун ҳам ягона диний таълимот бўлиши мумкин эмас. Барча динларда эзгулик бор. «Яхшилик қил, ёмонлик қилма» демаган биронта дин йўқ. Энг қуий динларда ҳам ҳақиқат парчаси бор. Барча динларни, ҳатто энг қадимгиларини ҳам бағрикенглик руҳида ўрганмоқ керак, шунда ўзимизнинг динимизни яхшироқ идрок этамиз.

Рус тилида «терпимость» сўзи бошқачасига айтганда «снисходительность», яъни бағрикенглик, кенгфезллик маъноларини

англатар экан, диний соҳа ҳақида гап кетганда руслар «веротерпимость» сўзини ишлатишади. Ўзбек тилида «диний бағрикенглик» ибораси айнан шунга адекват, яъни тўғри келади. Диний бағрикенглик турли дин вакиллари эътиқодидаги мавжуд ақидавий фарқлардан катъи назар уларнинг ёнма-ён, ўзаро тинч-тотув яшашини англатади. Ҳар ким ўз эътиқодига амал қилишда эркин бўлган ҳолда бу ҳуқуққа бошқалар ҳам эга эканлигини эътироф этмоғи лозим.

Исломда бағрикенглик масалалари. Ислом ўзининг илк давридаёқ бағрикенглик дини сифатида намоён бўлди. Жаҳон динларининг ичида фақат Исломда эътиқод эркинлиги очик-ойдин эълон қилинган: Бақара сурасининг 256 оятида «Ла икраҳа фид-дин» «Динда зўрлаш йўқ»-дейилган. Қуръонда пайғамбарларнинг ўзига хос шажараси қуйидаги тарзда келади: «Аллоҳга, бизга нозил қилинган нарсаси (Қуръон)га ва Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Ёқуб ва (унинг) авлодларига нозил қилинган нарсаларга, Мусо ва Исо ҳамда барча пайғамбарларга Парвардигорлари томонидан берилган нарсаси (вахий)га имон келтирдик. Уларнинг орасида бирортасини (тасдиқлашда) фарқ қилмаймиз ва Унинг ўзигагина бўйин синувчилармиз». (3,84).

Кўпинча Қуръон ва ҳадислардаги баъзи ўринларни, айниқса уруш ҳақидаги, жиҳод тўғрисидаги кўрсатмаларни нотўғри равишда, жангарилик руҳида талқин қилишади. Ваҳоланки, ҳақиқий ислом нуқтаи назаридан қаралса, бундай уруш фақат мудофаа мақсадида олиб борилгандагина шаръий (қонуний)дир. Акс ҳолда, **ҳатто ислом динини тарқатиш учун бўлганда ҳам уруш муқаддас эмасдир.** Қуръон оятларини синчиклаб ўрганган киши шак-шубҳасиз шундай хулосага келиши муқаррар. Бундан 100 йил аввал кўзга кўринган рус файласуфи В.С.Соловьев шундай ёзган эди: «Юқорида келтирилган Қуръон матнларидан Муҳаммадга нисбатан фанатизм, тоқатсизлик, диний зўравонлик каби айблар қанчалик ноҳақ эканини кўрдик. Умуман мусулмонларнинг муқаддас китобида Муҳаммад томонидан динни онгли равишда суистемол қилинганлиги ҳақида биронта сўз йўқ». Ундан ярим аср аввал ҳолландиялик йирик исломшунос олим Райнхард Дозн ҳам айнан шу фикрни айтган эди: «Европада узок вақт давомида ҳукмрон бўлиб келган бу ҳақдаги (мусулмонларнинг исломни тарқатиш йўлида муқаддас уруш-жиҳод қилишлари лозимлиги) фикр тўғри эмас. Қуръонда диккат билан қаралса, барча имонсизларга қарши уруш олиб бориш ҳақида биронта кўрсатма йўқ... Муқаддас уруш фақат биринчи ҳолатда-мусулмонларга душман ҳужум қилгандагина вожибдир, агар қимда-ким Қуръон кўрсатмаларини бошқача тушунса, бунга илоҳийгчиларнинг нотўғри талқини айбдор».

Қуръонга қўра одамларнинг тили ва рангидаги фарқлар тушунувчилар учун Худонинг ояғларидан (мўъжизаларидан)дир (30:22). Миллий ва диний рангбаранглик ҳамда эътиқод эркинлигини қарор топтириш масалаларида

Қуръон тўлиғича бағрикенглик руҳи билан суғорилган. Дунёдаги турлитуманлик Яратганнинг иродаси ва хикмати билан боғлиқ. Аллоҳ дастлаб одамзотни бир уммат қилиб яратганди, сўнгра уларни турли қабила, халқ ва динларга ажратишни ирода қилди (2: 213; 49:13). Бундай рангбаранглиқдан мақсад-умумий фаровонлик йўлида инсонлар бир-бирлари билан мусобақа қилмоқлари даркор (5:48; 2:148; 5:2). Бошқа жамоалар билан ҳамжихатликни чуқурлаштириш учун мусулмонлар улар билан, айниқса, китоб аҳли-яхудийлар ва насронийлар билан мулоқот қилмоқлари лозим (29:46). Қуръон бу дунёни барча халқ ва дин вакиллари тинч-тотув яшайдиган замин деб эълон қилди (2:208). Душман тинчлик-сулҳни таклиф қилса, уни қабул қилиш керак (8:61). Динларнинг турли-туманлиги Яратган томонидан ўрнатилган экан, уни бекор қилиш ёки ҳаммани бир дин байроғи остида зўрлаб бирлаштириш мумкин эмас (10:99). Шунингдек, 28:56; 12:103; 5:99; 16:35; 24:54; 29:18; 36:17; 88:21-22 оятларда Аллоҳ пайғамбар Муҳаммад (с.а.в)га бу хусусда қайта-қайта кўрсатмалар беради. Ниҳоят, (2:256) оятида диний эътиқод масаласида зўравонлик тамойили асло мумкин эмаслиги айтилган. Мазмунан унинг давоми сифатида (18:29) оят келади.

Ҳақиқий эътиқод ички имондан келиб чиқади. Шундай экан, уни зўрлик билан ўрнатиб бўлмайди. «Динда зўрлаш йўқ» оятини, инсонга танлаш ихтиёри берилган ва бунинг учун унинг ўзи жавоб беради маъносида тушуниш ҳам мумкин (17:15). Бундан ташқари киёматда эътиқод масаласидаги баҳсларни Аллоҳнинг ўзи ҳал қилади (22:17). Унганча эса инсонлар фақат хайрли ишларда ўзаро мусобақалашмоқлари керак. Эътиқод масаласида монополия бўлиши мумкин эмас (2:136; 5:69).

Муҳаммад (алайҳис-салом) ҳаёти синчиклаб ўрганилса, у зот ҳеч қачон ҳеч кимни исломга киришга мажбур қилмаганлари, бирон марта у ёки бу ҳарбий ҳаракат диний эътиқод туфайли бўлмагани аён бўлади. Пайғамбар олиб борган ҳарбий тадбирларнинг беистисно барчаси соф мудофаа мақсадларига хизмат қилган. Бадр (624 й.), Ухуд (625 й.) ва Ҳандақ (627 й.) жангларида маккалик мушриклар ҳужумкор, мадиналик мусулмонлар эса аксинча мудофаа мавқеида бўлганлар. 628 йилда пайғамбар тинч мақсадда Макканинг зиёрати учун отланганда мушриклар бунга рухсат бермадилар. Оқибатда Худайбия сулҳи имзоланди ва мусулмонлар Мадинага қайтишга мажбур бўлдилар. 630 йилда ушбу сулҳ шартти бузилгач, Маккага мусулмонларнинг юриши (фатҳ) юз берди ва шаҳар деярли қаршиликсиз олинди. Манбаларга кўра 630-632 йиллардаги газотлар ҳам асосан мудофаа жанглари ёки шартнома бузилгани сабабли содир қилинган. Умуман олганда Қуръони каримнинг 50 дан ортиқ сурасидаги юзлаб оятларда мусулмонлар мўмин-қобиллик, тинчликпарварлик ва бошқа эътиқод вакилларига нисбатан бағрикенгликка даъват этилганлар.

Ўзбекистон диний бағрикенглик ўлкаси. Халқимизга азалдан хос

бўлган хислат-бағрикенглик биз учун анъанавийдир. IX асрдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистон худудида ислом дини сунна йўналишининг ҳанафий (Имом Аъзам) мазҳаби қарор топди. Бу ҳам бежиз бўлмаса керак, зеро Имом Аъзам мазҳаби ўзга динлар ва маҳаллий урф-одатларга нисбатан эркинлик бериш билан бошқа мазҳаблардан ажралиб туради. Ҳанафийлик таълимотини такомилга етказган ватандошларимиз - ал-Мотуридий, Абул Муъин Насафий ва ал-Марғиноний каби алломалар мусулмонлар орасидаги ғоявий тарафқашликка барҳам бериш, ислом динининг «аҳли сунна ва жамоа» йўли барқарор бўлиб қолишига катта ҳисса қўшдилар. Нафақат буюк алломалар, балки Ўрта Осиё ҳукмдорлари ҳам бу йўлда курашдилар. Масалан, X аср ўрталарида мусулмон дунёсида шиа йўналиши (Шимолий Африка, Миср, Сурия, Ҳижозда - фотимийлар, Яманда-зайдийлар ва ҳатто аббосийлар пойтахти Бағдодда-бувайҳийлар) устунликка эришган бир пайтда ўртаосиёлик тохирий, сомоний, ғазнавий ва қорахоний ҳокимлар «аҳли сунна ва жамоа»ни каттиқ туриб ҳимоя қилдилар.

Буюк бобомиз Амир Темур «аҳли сунна ва жамоа»га доим содик, диний ақидапарастликка қатъий қарши бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, собиқ «қизил империя» таркибига мажбуран киритилган Ўзбекистон фуқароларининг аксариятида «совет кишиси»дан ташқари яна бир «нараса» бор эди. Бу «нараса» - этник, тил ва ирқий мансубликдан қатъи назар мусулмончилик эди. Жаҳондаги барча мусулмонлар ҳеч бўлмаганда икки маданий муҳитда яшайдилар. Бири - она Ватаннинг этник таркиби билан боғлиқ маҳаллий маданияти, иккинчиси - исломга киргач шаклланган мусулмон маданияти. Узоқ тарихга эга бўлган мусулмон жамоаларида мазкур иккала муҳит бир-бирлари билан чамбарчас боғланиб кетган.

Мустақиллик туфайли ўзлигимизни англаш, маънавий кадриятларимизни тиклаш жараёни кечаётган ҳозирги пайтда умуман динга ва айниқса ота - боболаримиз дини бўлиб келган исломга муносабат тубдан ўзгарди. «Минг йиллар мобайнида, - деб ёзади Президент И.А.Каримов - Марказий Осиё ғоят хилма-хил динлар, маданиятлар ва турмуш тарзлари туташган ва тинч-тотув яшаган марказ бўлиб келди. Этник сабр-тоқат, бағрикенглик ҳаёт бўронларидан омон қолиш ва ривожланиш учун зарур табиий меъёрларга айланди. Диний бағрикенглик ҳамиша диний заминдан и адоватга қарши ўзига хос қалқон вазифасини ўтаган. У турли эътиқодларнинг бир замон ва маконда биргаликда мавжуд бўлишига, уларнинг ташувчилари ўртасидаги ҳамкорлик ва ҳамжихатликнинг шаклланишига йўл очди». Бу эса, ўз навбатида, Юрт тинчлиги ва тараққиётига, умуминсоний маданият ва маънавият ривожига хизмат қилган. XIX асрда Россиянинг марказий минтақаларидан мажбурлаб қўчирилган деҳқонлар почор аҳволга тушиб қолганда мусулмон аҳоли уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатган. Ушунга давр

вокеаларини кўрган иеромонах Харитон «маҳаллий аҳоли ночор кўчманчиларга раҳмдиллик билан муносабатда бўлдилар, бусиз уларнинг кўпчилиги очлик ва муҳтожликдан ўлиб кетган бўлар эдилар», -деб гувоҳлик берган.

Бундай дўстона алоқалардан хулоса қилиб, Ислон Каримов: «Мусулмонлар ва христианларнинг Ўзбекистон заминида биргаликда ҳамнафас бўлиб яшаши диний-маънавий тотувликнинг нодир тимсоли ва барча дин вакилларига нисбатан бағрикенгликнинг энг яхши намунаси деб ҳисобланишига аризуликдир», - деб таъкидлаган эди. Ўзбекистон ҳукумати оқилона, диний бағрикенглик сиёсатини олиб бормоқда. Республикада ислон билан бир қаторда 16 диний конфессия эмин-эркин фаолият кўрсатмоқда. Фуқароларнинг миллати, ирки, динидан қатъи назар барча учун тенг ҳуқуқлар Қонун орқали қафолатланган.

1995 йилнинг октябрида бизнинг минтақамизда биринчи бор Тошкент шаҳрида «Бир само остида» шиори остида ўтказилган халқаро мусулмон-насоний конференцияси фикримиз далилидир. 1996 йилнинг ноябрида шу ерда Рус православ черковининг Тошкент ва Марказий Осиё епархияси 125 йиллиги тантаналари ўтказилди.

Миллий истиқлол мафқурасининг асосий ғояларидан бири бағрикенглик турли миллат ва элатга дахлдор кишиларнинг, турли хил диний эътиқодли инсонларнинг бир замин, ягона Ватан, бир юртда, бир ҳудудда олийжаноб ғоя, орзу-умид, мақсад ва ниятлар йўлида ҳамкор, ҳамфикр ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Ўзбекистон турли динларга мансуб қадриятларни асраб-авайлашга, барча фуқароларга ўз эътиқодини амалга ошириш учун зарур шароитларни яратиб беришга, динлар ва миллатлараро ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга, улар ўртасида қадимий муштарақ аънаналарни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратмоқда. Конституциямизда «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар», - деган қонуннинг мустаҳкамлаб қўйилгани бундай ютуқларга сиёсий-ҳуқуқий замин яратди.

Янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги» Қонун талабларини амалга ошириш жараёнида юзага келган айрим жиддий муаммолар ҳам одилона ҳал этилди. Масалан, республикамизда аънавий ҳисобланган баъзи диний жамоалар, айниқса, ўзининг 100 йиллик юбилейини нишонлаган лютеран черковлари жамоалари қонунда белгиланганидек, юз кишилик ташаббускорлар гуруҳни ташкил эта олмасликлари маълум бўлиб қолган бир шароитда ҳам махсус хайъат қарорига кўра, бу муаммолар ўз ечимини топган. Чирчиқ шаҳридаги Евангел-Лютеранлар жамоаси 27 кишидан иборат бўлгани ҳолда уларга диний

ташкilot тузишга ва расмий рўйхатдан ўтишга рухсат берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас, дейилган. Шунга биноан, ҳар бир диний конфессия ўз мафкурасига эга бўлиши мумкин. Лекин бу мафкура халққа таъйиқ билан сингдиришга йўл қўйилмайди. Жамиятимизда диний ташкilotлар фаолияти халқимизда миллий ғурур ва ифтихор, ватанпарварлик ва фидокорлик, комил инсонни шакллантиришга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида, жумладан, шундай дейилади: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

Давлат ва дин муносабатларидаги асосий жиҳат- бу диннинг сиёсатга аралашмаслигидир. Зеро, ҳар қандай дин, биринчи ўринда маънавий ахлоқий жиҳатни ўз ичига олади.

1990-2005-йиллар мобайнида юртимизда дин соҳасидаги фаолиятни такомиллаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16 та фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 48 та қарори қабул қилинди. Президентнинг 1999 йил 7 апрель Фармонида кўра республикада чуқур диний ва дунёвий билимга эга кадрларни тайёрлаш мақсадида Тошкент ислом университети таъсис этилди. Шунингдек, Университет қошида турли ташкilotлар мутассадилари учун малака ошириш курслари ташкил этилди. Унда 1) республика туманлари ҳокимлари ўринбосарлари (хотин- қизлар қўмиталари раислари); 2) олий ўқув юртлари проректорлари, профессор-ўқитувчилари 3) «Қамолот» ЁИХ етакчилари; 4) «Маънавият ва маърифат» маркази раҳбарлари; 5) ОАВда диний-маърифий мавзунини ёритувчи журналистлар; 6) ички ишлар ва адлия идоралари ходимлари; 7) маҳалла оқсоқолари; 8) фуқаролар йиғинлари кенгашларининг диний-маърифат ва маънавий ахлоқий тарбия бўйича маслаҳатчилари каби турли соҳа вакилларидан 10 мингга яқин киши ўз билим ва малакасини оширди.

Ана шундай қарорлар сирасида, 2003 йилнинг 22 августида республикада «Дин соҳасидаги маънавий-маърифий, таълим иншларини ва фаолиятини янада такомиллаштиришда ижтимоий қўмак ва имтиёзлар бериш тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг 364-сонли қарори ўзига хос ўринга эга. Унга кўра: Тошкент ислом институти ва ўрта махсус ислом билим юртларида жорий этилган таълим стандартлари, ўқув режалари ҳамда талабаларнинг қабул қилинган давлат меъёрларига мувофиқ диний ва дунёвий билимлар олаётганини инобатга олиб, мазкур ўқув юртларининг битирувчиларига бериладиган дипломлар давлат таълим ҳужжати сифатида

эътироф этилиб, ана шу хужжат (диплом)ларга эга бўлган шахсларга давлат олий таълим тизимида ўқишни давом эттириш ҳуқуқи берилди.

Дин ва давлат орасидаги муносабат асосида диннинг давлатдан ажратилиши тамойили ҳам ётади. Бу ҳақда Конституцияда шундай дейилади: «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмалар фаолиятига аралашмайди».

Ўзбекистонда эътиқод эркинлиги ва диний бағрикенгликни мустаҳкамлашда қонунчилик ҳам такомиллашиб борди. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун 1991 йилда қабул қилинган бўлиб, 1993 йилда киритилган баъзи қўшимча ва ўзгартиришлар билан 1998 йилга қадар амалда бўлиб келди. Сўнгги йиллар давомида мазкур қонунни давр талаблари асосида тубдан ўзгартириш зарур бўлиб қолди ва 1998 йилнинг 1 май ойида Республика Олий Мажлиси томонидан қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди.

Виждон эркинлиги ҳақидаги қонун динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий ҳавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиш мумкинлигини таъминлайди. Мазкур меъёр 1966 йил 16 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пактнинг 18-моддасига мувофиқдир.

Айтиш жоизки, ҳозирга қадар ЮНЕСКО томонидан бағрикенгликка доир 70 дан ортиқ халқаро хужжат, конвенция, келишув ва протоколлар қабул қилинган. Жумладан, 1995 йил 16 ноябрда ЮНЕСКО Бош конференциясининг 28-сессиясида «Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси» қабул қилинди. Декларацияда ирки, жинси, келиб чиқиши, тили, динидан қатъи назар бағрикенгликни тарғиб этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига ҳурмат билан караш каби мажбуриятлар акс этган. 1995 йил «Халқаро бағрикенглик» йили деб эълон қилинди.

1998 йил 6 ноябрда Тошкентда ўтказилган ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг 155-сессиясида «Тинчлик маданияти ва ЮНЕСКОнинг аъзо давлатларидаги фаолияти» Декларацияси қабул қилинди. ЮНЕСКОнинг «Тинчлик маданияти» концепцияси БМТ томонидан маъқулланиб, 2000 йил «Халқаро тинчлик маданияти йили», 2001 йил эса «халқаро маданиятлараро мулоқот йили» деб эълон қилинди.

1995 йилда, шунингдек, ЮНЕСКОнинг «Динлараро ва маданиятлараро мулоқот» Дастури қабул қилинди. У диний урф-одатлар ва ўзига хос маданий кадрятлар, уларнинг дунё маданиятида тутган ўрнини ёритишга хизмат қилади. Дастур доирасида Работ (1995, 1998), Мальта (1997), Тошкент (2000) шаҳарларида динлараро мулоқот мавзусида халқаро анжуманлар ўтказилди.

2000 йил 13-15 сентябрда Тошкентда ўтган динлараро мулоқот

ЮНЕСКО Конгресси Марказий Осиёдаги маданият, диний ва этник хилма-хиллигини муҳокама қилди. Унда 40га яқин давлатдан 80дан ортиқ турли дин ва конфессияларга мансуб вакиллар, йирик мутахассислар иштирок этдилар. Конгрессдан сўнг 18 сентябрь куни Бухоро шаҳрида «Тасаввуф ва динлараро мулоқот» мавзусида халқаро симпозиум бўлиб ўтди. Унда «тасаввуф»га бағрикенгликни тарғиб этувчи, тинчликка чақирувчи Ислом динининг ноёб, ўзига хос кўриниши деган таъриф берилди. Айнан 2000 йил сентябрида Тошкент ислом университетида динларни қиёсий ўрганиш бўйича ЮНЕСКО кафедраси очилди. ЮНЕСКО раҳбарияти бу ташаббусни қўллаб-қувватлади. Фан, таълим ва маданият соҳасидаги энг нуфузли халқаро ташкилотнинг Бош директори Коичиро Мацуура жанобларининг шахсан ўзи келиб кафедранинг очиши фикримиз исботидир. Кафедранинг асосий вазифаси динлараро мулоқот ва диний бағрикенгликни янада мустаҳкамлашга қўмаклашидир. Шунингдек, 2001 йил сентябрида Тошкентда ўтган Осиё – Тинч океани минтақаси ЮНЕСКО «бағрикенглик тармоғи»нинг иккинчи йиғилишида бағрикенглик тамойиллари ўзбек халқининг урф – одатлари билан чамбарчас боғлиқлиги таъкидланди. 2004 йил 15 мартда Парижда ЮНЕСКО қароргоҳида Ўзбекистон ва Францияда диний бағрикенглик мавзусида халқаро анжуман ташкил этилди. 2006 йил 29-31 март кунлари Парижда жаҳондаги маданиятлараро ва динлараро мулоқот йўналишида фаолият кўрсатаётган 15 та ЮНЕСКО кафедралари мудирларининг ЮНЕСКО Бош директори Коичиро Мацуура билан учрашуви бўлди ва бу борадаги фаолиятни янада такомиллаштириш бўйича Битим имзоланди. Битимга Тошкент ислом университети номидан «Жаҳон динларини қиёсий ўрганиш бўйича ЮНЕСКО кафедраси»нинг мудирининг имзо чекиди.

Ўзбекистоннинг анъанавий диний бағрикенглик ўлкаси экани, ислом фани ва маданиятига қўшган улкан ҳиссасини эътироф этиб, нуфузли халқаро ташкилот – Ислом конференцияси ташкилоти (Ўзбекистон унга 1996 йилдан аъзо)нинг таълим, фан ва маданият бўйича Бошқармаси (ISESCO) Тошкент шаҳрини 2007 йилда ислом маданияти пойтахти деб эълон қилди.

“Саудия Арабистонинг ташаббуси билан экстремистик мафкурага қарши курашиш бўйича “Муътадиллик” халқаро марказининг Ар Риёд шаҳрида очилиши саммит доирасида эришилган ёрқин натижалардан бири бўлиб, ҳеч шубҳасиз, келажакда вазминлик ва ижобий мулоқот тамойилларининг мустаҳкам қарор топтириш имконини беради”¹⁹.

Охириги ўн йил ичида юз бераётган бир томондан этник ва диний низолар, иккинчи томондан ислом ва мусулмонларга нисбатан адолат

¹⁹ Ш. М. Мирзиёев. Бағрикенглик, тинчлик ва тотувлик сари муҳим кадам. Икки муқаддас миқодид ҳодими, Саудия Арабистони Подшоҳи Салмон бин Абдулазиз Ол Сауд Аъло Ҳазратларига йўлланган мактуб 2017 йил 5 июнь. Миллий тараққиёт йўлимизга катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтаришми? 1-جلد. Т.: Ўзбекистон. 2018.

(исламофобия, диффамация), табиийки, ижтимоий-иқтисодий номутаносибликка олиб келади, тинч тараққиёт жараёнини издан чиқаради, инсоният хавфсизлиги ва халқаро барқарорлигига таҳдид солади. Узоқ давом этаётган Афғонистон, Чечня, Босния, Фаластин, Исроил, Олстер, Ҳиндистон ва Цейлон ҳамда Франция, Бельгия, Германиядаги диний асосдаги низолар шулар жумласидандир. Афсуски, Ғарбда баъзи кўзга кўринган сиёсий арбоблар ҳам «Европа ва мусулмон маданиятларининг ўзаро ҳеч қачон чиқишаолмаслиги» ҳақидаги тезисни қўллаб-қувватлайдилар.

Халқаро ҳамжиҳатлик йўлида ҳар бир инсон, жамоа ва миллатлар башариятнинг турли-туман маданиятлардан иборат эканини англаши ва ҳурмат қилиши жуда муҳимдир. Бағрикенгликсиз демократия асослари ва инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлаб бўлмайди. Тинчликсиз тараққиёт ва демократия бўлмагани каби, бағрикенгликсиз тинчлик бўлмайди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Бағрикенглик тушунчасининг мазмун моҳияти нимада?
2. Ўзбекистон ҳудудида азалдан қандай дин вакиллари истикомат қилишган.
3. ЮНЕСКО томонидан қайси сана Халқаро бағрикенглик куни деб эълон қилинган?
4. Ислом дини манбаларида бағрикенглик ҳақида қандай маълумотлар мавжуд?

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
2. Мирзиёев Ш. М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
3. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да.-Тошкент Ислом университети. 2005.
4. Закрулло А. «Ғоялар кураши»-Тошкент Мовароуннахр, 2000.
5. Қодиров З. Имом Аъзам ҳаёт йўли ва фикҳ усуллари.-Т.: Мовароуннахр, 1999.
6. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: 1992.

ДИНШУНОСЛИК ФАНИДАН САВОЛЛАР

1. Диншунослик фанининг асосий мақсади нималардан иборат?
2. Динлар нималар асосида тасниф қилинади?
3. Дин жамиятда қандай вазифани бажаради?
4. Диннинг қандай ибтидоий шакллари биласиз?
5. Фетишизм ва тотемизм диннинг қандай кўринишларини биласиз?
6. Анимизм ва шаманлик диннинг қандай кўринишлари ҳисобланади?
7. Буддавийлик динининг қандай оқим ва йўналишлари бор?
8. Яхудийлик динининг муқаддас китоблари қайсилар?
9. Яхудийлик динининг асосий таълимоти нималардан иборат?
10. Христианликнинг асосий ғояси нималардан иборат?
11. Православ черковининг таълимоти қандай?
12. Католик черковининг таълимоти қандай?
13. Диний ташкилот нима?
14. Конфуций таълимотида қайси муаммолар асосий ўрин тутди?
15. Ламаизм буддизмнинг асосий йўналишими?
16. Насронийликнинг ўғил худо Исо масихга эътиқод қилиш билан боғлиқ асосий ақидаси қайси?
17. Протестант черкови ва секталари христианликнинг янги кўриниши сифатида?
18. Исломда кимлар тўғри халифалар деб ҳисобланади ва уларнинг ислом тарихида тутган ўрни қандай?
19. Одамларнинг худо олдида тенглиги ғояси исломда қандай характер касб этади?
20. Ҳозирги замон ислом динидаги асосий ғоявий йўналишлар қайсилар?
21. Инжил (Библиянинг) илмий танқидига ким асос солди?
22. Диний модернизм нима?
23. Виждон эркинлиги моҳияти нима?
24. Диннинг энг асосий ўзига хос хусусияти нима?
25. Диннинг гносеологик илдизлари нима?
26. Ҳиндуизм ҳиндларининг миллий дини сифатида Ҳиндистонда қандай мавқега эга?
27. Ведалар
28. Зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби

29. Жаҳон динларининг қайси ғояси уларнинг турли халқлар ўртасида кенг тарқалишига олиб келди?

30. Буддизим дини қачон пайдо бўлди ва унинг асосчиси тўғрисида нима дея оласиз?

31. Русда проваславлик қачон жорий қилинди ва рус проваслави тўғрисида нималарни айтиш мумкин?

32. Қуръон суралари қандай қисмларга бўлинади?

33. Сўфийларнинг энг асосий мақсади нима?

34. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» ги қонуни қайси йилда қабул қилинди ва унда қандай масалар кўрилган?

35. Конфуцийчиликнинг асосчиси ким, у ҳақда нималарни биласиз?

36. Буддизмда динга ишонган кишининг асосий мақсади нима?

37. Инжил (Библия) қандай қисмлардан иборат?

38. Насронийлик асосий маросимлари қайсилар?

39. Шариатнинг моҳияти нимада?

40. Исломда рамазон рўзаси неча кун тугилади?

41. Исломда қандай асосий йўналишлар бор?

42. Даҳрийликнинг фалсафий асоси нима?

43. Виждон эркинлигининг асосий қондаси нима?

44. Будда дини ахлоқининг асосий талаби нима?

45. Насронийликнинг бош таълимоти нималардан иборат?

46. Баҳойлик қачон ва қаерда пайдо бўлган?

47. Исломдаги диний ҳуқуқий мазҳаблар?

48. Марказий Осиёда тасаввуфнинг қайси тариқати ёйилган?

49. Марказий Осиёда тасаввуфнинг йирик вакиллари кимлар?

50. Диний ташкилотлар учун кадрлар қаерда тайёрланади?

51. Исломдаги энг аввалги диний сиёсий гуруҳ қайси?

52. Сўфийлик таълимотининг юзага келиши

53. Дин ва ахлоқ иймон, ибодат, гуноҳ, савоб, такво тушунчаларини қандай шарҳлай оласиз?

54. Марказий Осиё ҳудудидаги энг қадимги диний тасаввурлар

55. Борлиқ ҳақиқатини англашда илм ва иймон масалалари

56. Сидхарха, Гаутама ва Буддавийлик

57. Яҳудийлик таълимоти. Яҳудийликдаги муқаддас китоблар

58. Бугунги кундаги жаҳон динларининг ўзаро муносабатлари диний бағрикенглик тушунчаси.

59. Христиан динида черковга муносабат. Католицизм ва православие.
60. Муқаддас китоблар. Таврот, Забур, Инжил ва Авесто
61. Исо (а.с.) нинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Қуръон ва Инжилдаги маълумотлар
62. Илоҳий китоблар тарихи
63. Мўътазилия ҳаракати ва уларнинг халифаликдаги ўрни.
64. Қадимги Миср ва Юнон халқларининг эътиқодлари
65. Давлат ва дин муносабатлари. «Виждон эркинлиги» нинг асл моҳияти
66. Ислом мазҳаблари ва уларнинг фарқлари
67. Миллий динлар. Даосизм, Конфуцийлик, Ҳиндуизм ва уларнинг йўналишлари.
68. Марказий Осиёдаги илк ибодатхоналар ва саждагоҳлар
69. Оташпарастлик ва ундаги оқимлар
70. Нақшбандий ва унинг тасаввуф тариқатидаги ўрни
71. Суннийлик мазҳабида ақида масалалари.
72. Жаҳон динларида экстеремистик ва фундаменталистик оқимлар
73. Сўфийлик таълимотининг тараққиёт босқичлари
74. Марказий Осиёга исломнинг кириб келиши. Мовароуннаҳр олимларининг исломга қўшган хиссалари
75. Исломнинг тарақалиши ва унинг жаҳон динига айланиши. Бугунги кунда исломнинг нуфузи
76. Ваҳхобийлик ва ҳизб ут-таҳрир ва Ихвон ал-муслимин каби оқимларнинг фаолиятлари
77. Қадим Арабистонда жоҳилия ва тавҳид эътиқоди
78. Хулафо ар-рошидин даври. Халифалик масаласида ихтилофлар
79. Муҳаммад (с.а.в) нинг пайғамбарлик фаолияти. «Умма» тушунчаси.
80. Сўфийлик манабалари
81. Диншуносликнинг вужудга келиши
82. Ҳиндистон динлари: брахманлик, хиндуйлик ва буддавийлик.
83. Диннинг жамиятдаги бажарадиган функциялари ва аҳамияти
84. Дин психологияси.
85. Дин антропологияси.
86. Дин ижтимоий ҳодиса сифатида

87. Яхудийлик Христианлик ва Ислом динлари акидаларининг ўхшаш томонлари
88. Ясавия ва Кубровия тариқатлари ва уларнинг Ўрта Осиё тасаввуфи тарихидаги ўрни
89. Диншуносликка оид ўзбек ва рус тилидаги китоблар ва уларнинг таърифи
90. Христианликнинг англикан, баптист, адвентистлар ҳаракатлари
91. Яхудийликдаги маросим ва байрамлар.
92. Ибтидоий жамоа давридаги диний тасаввурлар
93. Илоҳиёт фани нимани ўрганади? Ислом илоҳиётининг хусусиятлари ҳақида тушунча беринг.
94. Аллоҳ азалий мавжуд зот. Оламчи, у азалийми? У қачон яратилган?
95. Борлиқнинг мутлак яратувчига муҳтожлигини изоҳлаб беринг.
96. Даҳрийлик нима? Даҳрийлар яратилиши тўғрисида қандай фикрдалар? Дунё-қадим, дейдиганларнинг далиллари нималардан иборат?
97. Куфр, ширк ва нифок тушунчалари ҳақида сўзлаб беринг.
98. Мўъжиза, сеҳр, каромат тушунчалари ўртасидаги фарқларни гапириб беринг.
99. Ҳадис сўзининг луғавий ва имловий маънолари. Ҳадис илмининг тарихи, унинг тараққиёт босқичлари.
100. Ўрта Осиёда ҳадис илми ва унинг намоёндалари.
101. Олти саҳих (ишончли) ҳадис тўпламларининг муаллифлари.
102. Имом ал-Бухорийнинг ҳаёт йўллари. Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллик юбилеи ва шу муносабат билан амалга оширилган ишлар.
103. Имом ат-Термизийнинг ҳаёти ва фаолияти. Имом ат-Термизийнинг «Сунан» асари.
104. Одоб-ахлоқ ва тарбия ҳақидаги ҳадислар ва уларнинг аҳамияти.
105. Тошкентдаги Усмон мусхафи ҳақида.
106. Мовароуннаҳрлик муфассирлар ва уларнинг илмий мероси.
107. Алихонтўра Соғунийнинг «Тарихи Муҳаммадий» асари.
108. Бурҳонуддин Маргиноний ва унинг «Ҳидоя» асари.
109. Забур ҳақида нима биласиз?
110. Қуръони карим қачон нозил бўлган, қандай жамланган, аломатларни ким кўйган?

ФЙДАЛАНИЛГАН АТАМАЛАР ИЗОҲИ:

«Авесто»-зардуштийликнинг муқаддас китоби.

Ал-Ҳажар ал-асвод-(араб. «Қора тош») Каъбанинг жанубий-шарқий бурчагида ердан 1,5 м баландликда ўрнатилган муқаддас тош.

Ансорлар-араб. ёрдам берувчилар.

Арофат-араб. танимок, билмок феълидан.

Ахриман – зардуштийликнинг ёвузлик исохи.

Ахура-мазда-зардуштийликдаги энг олий яхшилик илоҳи.

Ақидапарастлик-диний ақидаларни асос қилиб олиб, келишлар янги ва қолбигамаълум мафқуравий тазйиклар асосида сингдириш.

«Акромийлар»-1996-1997 йилларда Андижонда ташкил топган диний гуруҳ, раҳбари Ақром Йўлдошевдир. У хизб-ут таҳрирнинг етакчиси ан-Набахоний ғоялари асосида «Иймонга йўл» рисоласини ёзган.

«Ал-Қоида»-Афғонистонда ХХ аср охири чорагида вужудга келган радикал гуруҳлар уюшмаси.

Ал-Азхар-Қохирадаги диний ва дунёвий ўқув юрлари комплекси.

Анимизм-(лотинча-анимус-жон; руҳ демакдир) қадимги замон динларидан бири.

Араб истилоси-ислом дини пайдо бўлган даврларда араб лашкарларининг қўшни мамлакатларга динни тарғибот қилиш учун бостириб кириши шундай деб аталган.

Астрология – илми нужум, юлдузларга қараб фол очиш билан шуғулланувчи сохта таълимот.

Ас-саҳиҳ-ишончли маънони англатади. Дунёга машҳур Имом Бухорийнинг ҳадислари шундай номда-«Саҳиҳ Бухорий» деб аталади.

Ашуро-(араб.-ўн кунлик)-шиаларда ўтказиладиган мотам маросимлари кунлари.

Ақида – (араб.-эътиқод қилинадиган тушунча)-диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, шак келтирмасдан эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талаблар.

Бадавийлар-(араб.-саҳрои)-қадимда саҳро ва қумли ерларда яшаган арабларни шу ном билан аташган.

Байтуллоҳ-(араб.-Аллоҳнинг уйи)-Исломда Макка шаҳридаги Каъбага берилган ном.

Ваҳй-илоҳ билан инсонларнинг пайғамбарлар орқали мулоқат йўли.

Вожиб-(араб.-мажбурият, бурч)-шариат аҳкомлари бўйича

мамлакат ҳукмдори (халифа, подшо)нинг амрини бажариш мусулмонлар учун мажбур эканлигини англатади.

Варъа-(пархез) унинг уч-тил, кўз, қалб варъалари мавжуд.

Ваҳхобийлик-исломдаги диний-сиёсий оқим.

«Вукуфи замоний»-инсон ўзи яшаётган замон, жамиятда кечаётган ҳадислардан вакуф бўлиши.

«Вукуфи ададий»-инсонга Аллоҳ томонидан умр, ҳаёт бир марта берилиши, уни бир дақиқасини ҳам бекорга ўтказмаслик.

«Вукуфий қалбий»-ҳар бир солиҳ Аллоҳ-таолони қалбида сақлаши, яъни ички қалб билан зикр қилиб яшашлари.

Жадидчилик-(араб. «усули жадид»-янги усул)-XX асрнинг бошларида исломни ислоҳ қилишга ва илм-маърифатни ёйишга интилан ҳаракат.

Жоҳилия-(араб. «жаҳула»-билимсизлик маъносини билдиради). Исломда «ягона Аллоҳни танимаслик» маъносини англатади. Арабларнинг исломдан олдинги ҳаёти.

Жаброил-исломда тўрт бош фариштадан бири, диний ақидага кўра хабар берувчи фаришта ҳисобланади.

«Жуз»-(араб.-жон солиғи)-дастлаб араб халифаликдаги, кейинчалик Ўрта Осиёда мусулмон бўлмаган фуқаролардан олинадиган жон солиғи.

«Зам-зам»-Макка шаҳрида Каъба яқинидаги булоқ. Исломда Каъбани ва «Зам-зам» булоғини зиёрат қилиш, қурбонлик қилиш амалда «Зам-зам» булоқ сувини хожилар ва мусулмонлар мукаддас ҳисоблаб, уни истеъмол қиладилар.

Зухд-варъанинг давоми ҳисобланиб, таом ва ичкиликдан, мол-дунёдан пархез қилиш тушинилади.

Ислом маданияти-ислом дини пайдо бўлганидан кейин шакланган ва ривожланган маданият.

Илоҳиёт – (араб.-худо тўғрисидаги таълим) худо, унинг сифатлари белгилари ва сифатлари тўғрисидаги диний таълим.

Ислом фалсафаси - Куръони каримга асосланган фалсафий таълим.

Ислом маънавияти – ислом таълимотига асосланган урф-одат, маросимчилик, анъаналар, одоб – ахлоқ нормаларидан иборат маънавий-маданий тизим.

Ижмоъ – (араб.-якдиллик билан қабул қилинган қарор)-исломда фақиҳ ва муждаҳидларнинг тўшланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм

чикариши.

«Ипак йўли» - Қадимда Шарқ ва /арбни боғлаган карвон йўли.

Имом – (араб. – олдинда турувчи)-ислом динида мусулмонларнинг бошлиғи. Имом-хатиб деб ҳам юритилади.

Иснод - (араб.-айнан-«таянч») –ҳадиспунослиқда қўлланилган тушунча, ҳар бир ҳадиснинг таркибий қисми.

Икки (қўш) ҳақиқат

Каъбатуллоҳ - (араб.–Каъба-куб)-ислом динининг энг муқаддас ибодатхонаси.

Клерикализм-мамлакатнинг сиёсий ва маданий ҳаётда черков таъсирини кучайтиришга қаратилган оқим.

Кеш-қадимда Қарши шаҳри шу ном билан аталган.

Мадраса-(араб.-дарс ўқитиладиган жой)-исломда ўрта ва олий диний ўқув юрти.

Муътазиллийлар-(араб.-ажралиб чиққанлар)-илк исломда илоҳиёт оқимларидан бирининг тарафдорлари.

Мутакаллимлар-исломда дин фалсафаси – калом тарафдорлари.

Макка-Саудия Арабистондаги шаҳар. Хижоз вилоятининг маъмурий маркази.

Мадина-(араб.-шаҳар) Мадина ан-набий-пайғамбар шаҳри.

Мухожирлар-(араб.-кўчиб келганлар)-ислом тарихида Маккада динни қабул қилиб, 622 йилда Муҳаммад билан бирга кўчиб ўтган мусулмонлар.

Модернизм-динни ҳозирги замон воқеалигига мослаштиришни ёқлаб чиқувчи оқим.

Монотеизм-(қад. юнон. «моно»- «ягона», «тео»-худо) яккахудолик.

Меърож-(араб.-парвоз, кўтарилиш)-исломда Муҳамма(с.а.в.)днинг осмонга, Аллоҳ олдида қилган парвози.

Магия-(қад. юнон. «магус», араб. «мажус») сеҳргарлик.

Мовароуннаҳр-араблар икки дарё оралиғидаги бизнинг худудни шундай деб атаганлар.

Масжид-мусулмонларнинг жамоа бўлиб, ибодат қиладиган жойи.

Мубаҳ-(араб. Умумий, ҳеч кимга таалуқли бўлмаган)-шариат қатгориеси.

Манба-ҳар қандай илмий ёки диний йўналишлар, тадқиқотларнинг асоси, ашёвий-далиллар тизими.

Мусхаф-(араб.-саҳифаларни жамланиши)-Қуръони қарим

саҳифаларини жамлаб китоб ҳолига келтирилиши.

«Моликия мазҳаби»-исломдаги шариат мазҳабларидан бири.

Мазҳаб-(араб. «йўл») исломдаги шариат қоидалари тизими ва йўналиши.

Муҳаддис-исломда ҳадисшунослик илми билан шуғулланувчи олим.

Муснад-(араб.-асосланган, далилланган)-ҳадис тўпламларининг илк тури.

«Муваддо»-Ибн Молик асарининг номи.

Муждаҳид-(араб.-интилувчи, ҳаракат қилувчи)-Ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган.

Мандуб-(араб.-тавсия этилган) шариатда бажарилиши лозим ва савоб деб этиладиган, лекин гуноҳ бўлмаган ҳаракатлар.

Мубоҳ-(араб. Умумий ҳеч кимга таалуқли бўлмаган) шариатда ижозат берилмаган ҳатти-ҳаракатлар.

Макруҳ-(араб. – рад этилган, қораланган) шариатда қатъиян тақиқланган, аммо номақбул ҳисобланган ҳатти-ҳаракатлар.

Махзура-(араб.-ман этилган нарса) мусулмонлар учун қатъий тақиқланган ҳатти-ҳаракатлар.

Маърифат-зиё тарқатиш

Несторианчилик Византияда 5-асрнинг бошларида христианликда вужудга келган оқим.

Оят-(араб. «белги», «муъжиза») Қуръон сураларини ташкил этувчи қисм, «жумлалар».

Панисломизм-19 асрнинг охирида Ўрта Шарқдаги мусулмон мамлакатларида вужудга келган диний-сиёсий оқим.

Пантеизм-худо билан табиат бир деб ҳисоблайдиган диний-фалсафий таълимот.

Патриарх-қабилла ёки уруғ бошлиғи, динда қатта руҳоний.

Политеизм-кўп худолик (кўп худоликни тан олувчи дин)

Пайгамбар-(форс.-пайғам-хабар, бар-келтирмоқ, хабар келтирувчи) илохий кучлардан ваҳй (кўрсатма) олган шахслар номи.

Рукн – (араб.-асос, устун) исломда энг муҳим 5 та амалий маросимчилик талаблари руқн-арқони ад-дин деб аталади.

Расул-(араб.-элчи) исломда Расул Акрам тушунчаси бўлиб Муҳаммад (с.а.в.) Худонинг ердаги элчиси ҳисобланади.

Ризо-қалбдан ҳаракат қилиш, қазо амрига таслим бўлиш.

Сутхўрлик-исломдан олдин арабларда пулни фоиз ҳисобига бериб

фойдаланиш. Бу исломда қатъий қораланган ва тақиқланган.

Тариқат-шариатдаги тўрт боскичдан бири.

Тавба-суфийликда-қайтиш, яъни камолатга, ахлоқий сифатларга қайтиш.

Таваккул-барча ишларни худодан деб билиш, унга суяниш.

Фикх-(араб. «тушуниш») шариат конун-қоидаларини ўрганувчи фан.

Фақиҳ-фиқҳ илмининг билимдони.

Фетишизм-(франц. «фетико») ясалган тумор, бут, санам деган сўзлардан олинган) моддий буюмларда ҳам ғайритабiiий хусусиятлар борлигига ишониш.

Фарз-шариатда бажарилиши мажбурий бўлган амал.

Фақр-қашшоқлик, бенаволик, суфийлар наздида улуғвор илоҳий моҳият касб этиш, бандаликни сидкидилдан бажо этиш.

Халифалик-илк исломдаги давлат тизими.

Хижоз-Макка яқинидаги шаҳарнинг номи.

Хаж-мусулмонларнинг Макка ва Мадинага сафар килиб, исломнинг беш амалий маросимчилик амалларидан бирини адо этиш, хаж амалларини бажаришдир.

Сунна-исломда пайғамбар амаллари, урф-одат, яхши хулқ ҳақидаги ривоятлар тўшлами.

Сухуф-(араб. «сухуф») варақа).

Сура-(араб. «девор», «тўсиқ») Куръонни ташкил этувчи қисмлар.

Суннийлик-исломдаги йўналишлардан бири.

Саҳоба-(араб. «суҳбат» сўздан олинган) Исломда пайғамбарни кўрган, у билан мулоқатда бўлган ҳар бир мусулмон «соҳобий» дейилган.

Тасаввуф-исломда вужудга келган суфийлик таълимоти ёки тасаввуф фалсафаси деб ҳам юритилади.

Теология-илоҳиёт ҳақидаги фан.

Традиционизм-анъанавийлик, одат, раем бўлиб қолган анъаналарга амал қилиш.

Тотемизм-(ҳинд. «О тотем») унинг уруғи). Тотемизм ибтидоий ғоят содда диний сўздан келиб чиққан.

Ҳаниф-исломдан олдинги даврда яққахудоликни тарғибот қилувчи киши.

«Ҳанбалия мазҳаби»-исломнинг сунний йўналишидаги мазҳаблардан бири.

«Ханафия мазҳаби»-исломдаги сунний йўналишдаги тўрт мазҳабдан бири.

Ҳадис-(араб. «янги; сўз») Муҳаммад пайғамбарнинг айтган сўзлари, қилган ишлари ҳақидаги ривоятлар.

Хурфикрлик-фанда ва динда эркинфикрликни ёқловчи оқим.

«Шофеъия мазҳаби»-исломдаги суннийлик йўналишининг мазҳабларидан бири.

Шиалик-(араб. «шиа»-партия) исломдаги йўналишлардан бири, Али тарафдорлари.

Шариат-исломдаги диний-ҳуқуқуий қонун-қоидалар мажмуи.

Ясриб-Мадина шаҳрининг олдинги номи.

Қабила-қадимги уруғ-қабилачилик даврида одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб яшаганлар, катта ва кичик қабила шаклини олганлар.

Қадриятлар-инсониятнинг тарихан юзага келтирган маънавий-маданий бойликлари қадрият ҳисобланади. Диний қадриятлар эса ҳар бир диннинг муқаддас китоблари, таълимотлари билан боғлиқ ҳолда изоҳланади.

Қуръон-(сурёний «кераин»-«муқаддас ёзув») ислом динининг муқаддас китоби.

Қиёс-исломда шариат манбаларидан бири. Ўхшаш масала орқали мантикий таққослаш йўли билан ҳукм ёки фатво чиқариш.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрир).
3. Ўзбекистонни янги қонунлари.-Т. 19, Т.: «Адолат», 1998.
4. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
5. Мирзиёев Ш. М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2- жилд. Т.: Ўзбекистон. 2018.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.: «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда.-Т.: 1999.
8. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да-Тошкент Ислом университети, 2005.
9. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. Т.: «Ўзбекистон», 2005.-48 б.
10. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмади. Т.: «Ўзбекистон», 2005.-160 б.
11. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: «Ўзбекистон».-96 б.
12. Қуръони қарим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.
13. «Авесто» китоби-тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи мазмунидаги илмий-амалий семинар материаллари. Т.: 2000.
14. Абдусамедов А.Э. Динлар тарихи. Т.: ЎЗМУ, 2004.-208 б.
15. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. –Т.: 1992.
16. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Жомъ, ас-сахих (ишончли тўплам), 4 жилдлик Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999.
17. Ат-Термизий. Саҳих ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.

18. Аҳмад Яссавий Ҳикматлари. Т.: Гофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-256 б.
19. Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Беруний А.Р. Танланган асарлар. I том. Т.: 1968.
20. Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. I. Т.: «Ўзбекистон», 1995.-101 б.
21. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. «Тошкент Ислом университети» нашриёти-матбаа бирлашмаси. Т.: 2005.
22. Имом ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. Т.: «Ўзбекистон», 1990.
23. Исҳоқов М.М. Халқ даҳосининг қадимги илдизлари ва илк куртаклари (Зардуштийлик, Зардушт ва Авесто ҳақида). «Тил ва адабиёт таълими» журнаси, 2-сон, 1992.
24. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. Т.: Ёзувчи, 1996.-272 б.
25. Маҳмуд, Шайх Исмоил. Тошкентдаги Усмон мусхафининг тарихи. Т.: 1995.
26. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т.: 2000.
27. Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик (дарслик). Т.: «Meнnat», 2004.
28. Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1998.
29. Ҳасанов А.А. Макка ва Мадина тарихи. Т.: 1992.
30. Ҳусниддинов З.М. Ислом йўналишлари, мазҳаблар, оқимлар. Т.: «Мовароуннаҳр», 2000.
31. Закурлаев А. «Ғоялар кураши». Тошкент Мовароуннаҳр, 2000.
32. Отамуродов С., Хусанов С., Раматов Ж. Маънавият асослари. Т.: 2002.
33. Фалсафа қомусий лугат (масъул муҳаррир К.Назаров). Т.: 2004.

МУНДАРИЖА:

Кириш.....	3
1-мавзу: Диннинг моҳияти, тузилиши ва функциялари. Диннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни. Миллий динлар.....	5
2-мавзу. Жаҳон динлари: Буддавийлик. Христианлик.....	50
3-мавзу: Жаҳон динлари. Ислом. Таълимоти. Халқимиз маънавий ҳаётида динларнинг урни.....	68
4-мавзу: Исломдаги оқимлар ва мазҳаблар, замонавий кўринишдаги оқимлар.....	77
5-мавзу: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида виждон эркинлиги.....	90
6-мавзу: Диний бағрикенгликнинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти..	94
Диншунослик фанидан саволлар.....	103
Фойдаланилган атамалар изоҳи.....	107
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати.....	113

